

כלום לא נצנץ פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם?

שמא יהודה פרידמן

מבוא

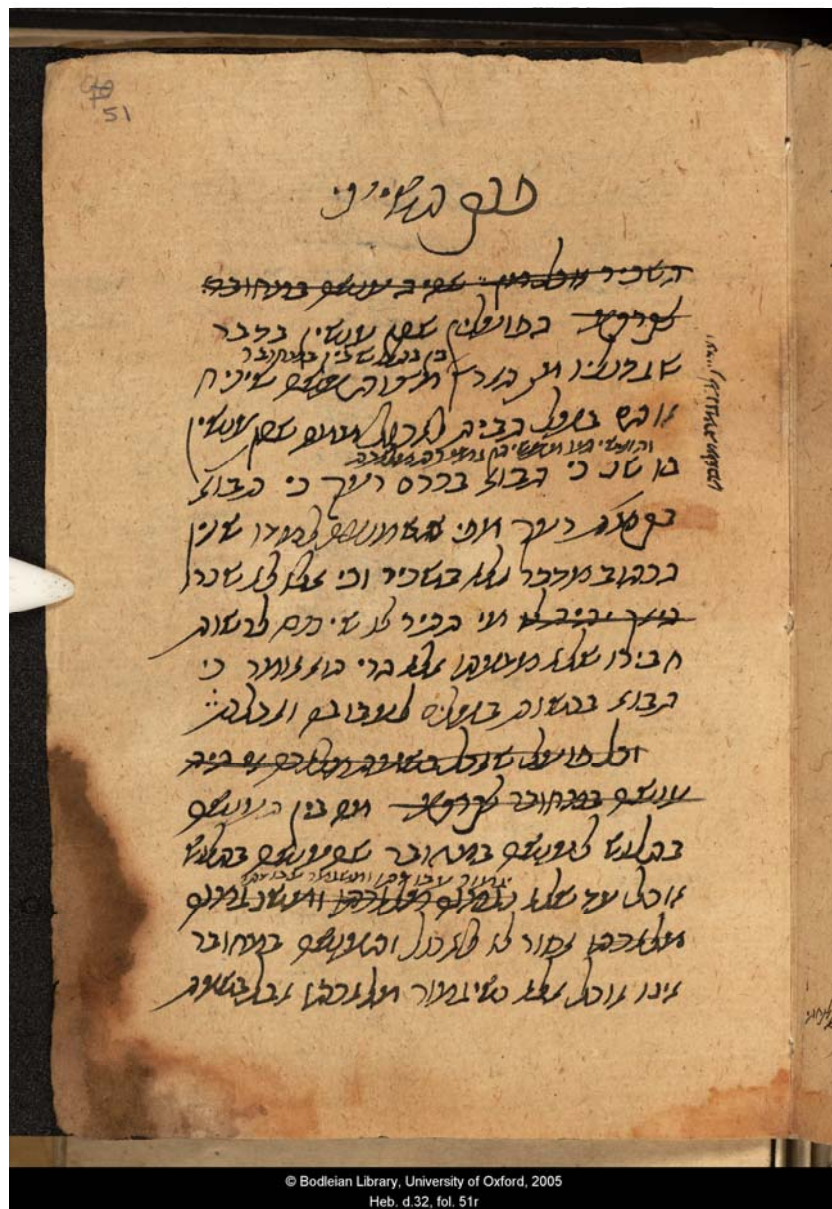
מאמר שנתפרסם ב"תריבץ" בשנת תשנ"ח, מפרי עטם של עמיתינו אפרים קנרפוגל ומשה סוקולוב, נושא את הכותרת "רש"י ורמב"ם נפגשים בגניזה הקהירית – הפניה אל ספר 'משנה תורה' במכתב מאת אחד מבעלי התוספות". במכתבו של ר' יוסף בן ברוך מקליסון (Clisson), שעלה לארץ ישראל בשנת 1211 בערך, ועמד בקשרים עם רבנו אברהם בנו של הרמב"ם, בא פסק בעניין סדר הפרשיות בתפילין:

...אלא ודאי כפירו' רבנו משה הרב הגדול וצל משתמ' טפי ורבנו שלמה מורה צדק כמותו פירש במנחות, ואף כי רבנו יעקב היה חולק עליו רוב גדולי צרפת נהגו כמותו.¹

הרי רש"י, רבנו תם והרמב"ם מזדמנים לפונדק אחד. כותרת המאמר הנידון על מפגש רש"י ורמב"ם נותנת ביטוי למיעוט התיעוד של הגעת תורתו של כל אחד משני הענקים הללו למחנה זולתו.

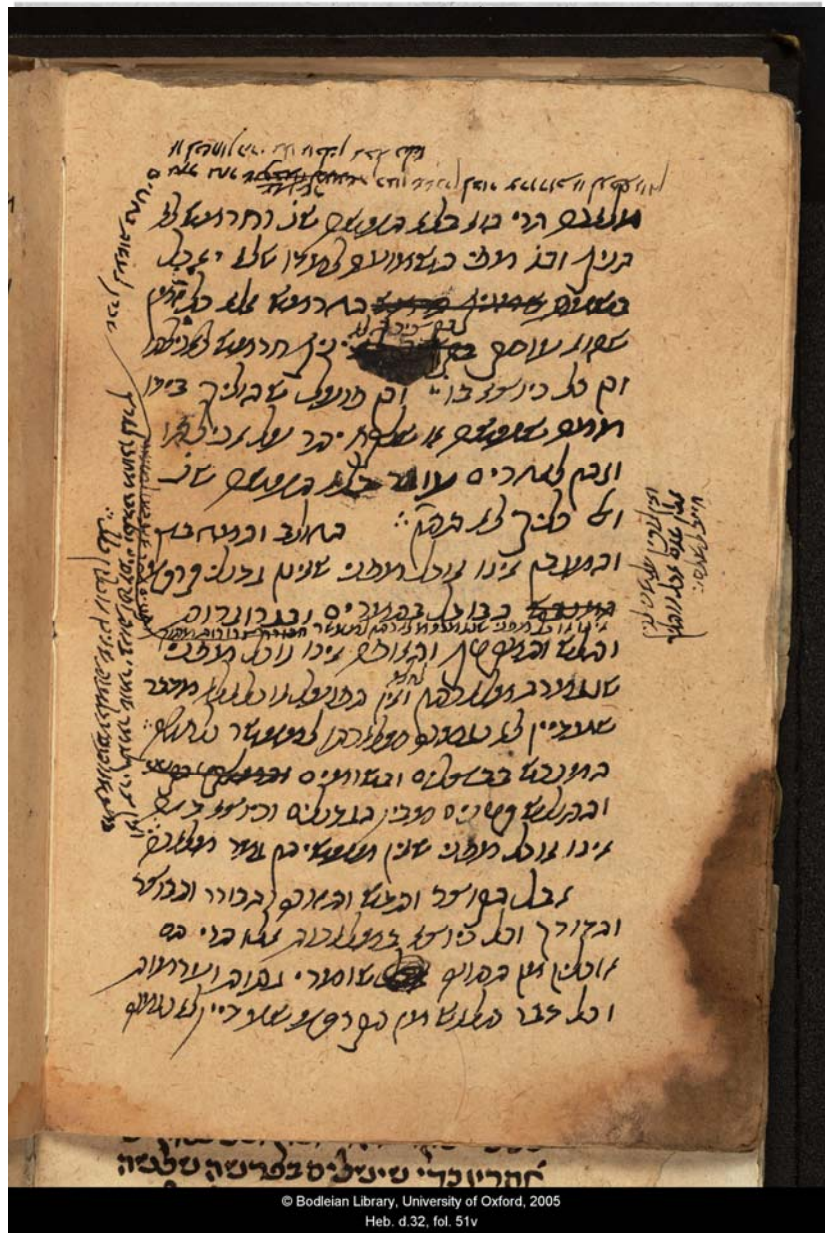
* בנוסף לכנס שספר זה מוקדש לו, הרציתי חלק מן הדברים בכנס לכבוד פרופ' דוד הלבני שהתקיים בני-יורק, אייר תשס"ה. אני מודה למעירים בשני הכנסים.

1 ראו א' קנרפוגל ומ' סוקולוב, "רש"י ורמב"ם נפגשים בגניזה הקהירית – הפניה אל ספר 'משנה תורה' במכתב מאת אחד מבעלי התוספות", תריבץ, סז (תשנ"ח), עמ' 412. לעניין חזרתו של הרמב"ם, שאנו באים להרחיב בו להלן, ראוי להוסיף על הנאמר באותו מאמר במפורש ששוויון שיטת הרמב"ם לשיטת רש"י בסדר פרשיות התפילין אינו אלא לאחר שחזר בו הרמב"ם משיטתו הקודמת, שבה סבר "הוויות באמצע", כשיטת רבנו תם – ראו איגרת לחכמי לונגיל, תשובות הרמב"ם, מהד' י' בלאו, ירושלים תשס"ב, סי' רפט, עמ' 541–545 [= שילת (מהדיר), איגרות הרמב"ם, ירושלים תשמ"ז, עמ' תקג–תקד] (ועיינו בלאו, סי' קלט, עמ' 267–268). הרמב"ם תלה את חזרתו, בין שאר דברים, בראיית הכתוב בספרים שלא נודעו לו מקודם – והמדובר אינו בדברי מפרשים, אלא בנוסח תלמוד: "ונוסח זה לא היה בספרים שלנו בארץ מערב, אבל הנה מצאתי כל הנסחאות הישנות וכך כתוב בהם" וכו' (בלאו, עמ' 543; שילת, עמ' תקד); שם הרמב"ם הזכיר את דעותיהם של הפוסקים, וכידוע אין רש"י נזכר בדבריו. אולי תמוה ביותר הוא שבשאלתם של חכמי לונגיל, שבה היקשו על פסק הרמב"ם על פי מנהגם ועל פי הנאמר בשם רב האי גאון, הם אינם מציינים את דעת רש"י כלל ואינם מזכירים שפסקו של הרמב"ם הוא כפירושו של רש"י! על סדר האזכורים במכתבו של ר' יוסף בן ברוך, דהיינו רמב"ם לפני רש"י, ראו הערת קנרפוגל וסוקולוב, עמ' 416 הע' 21, וראו ש"י פרידמן, "משנה תורה – הנוסח הראשון שבכתב יד הרמב"ם", הרמב"ם וגניזת קהיר, בעריכת מ"ע פרידמן, [בדפוס], הע' 85.

איור 1: הל' שכירות פי"ב ה"א-ה"ג בנוסח הראשון של הרמב"ם (ושם הוא פרק תשיעי)

bodl. Heb. d. 32, fol. 51r

אנו נעסוק בצד השני של המטבע: לא איזכור דעות הרמב"ם אצל חכמי צרפת אלא הגעת פירושי רבנו "שלמה מורה" צדק לבית מדרשו של רבנו משה, "הרב הגדול זצ"ל".² המפגש שאנו מבקשים לבחון את משמעותו מתרחש על דפי חיבור "הנשר הגדול" ממש, בשרידים היקרים מן הנוסח הראשון של משנה תורה – בכתב ידו של הרמב"ם. כבר תיארתי את הדפים הללו ופרסומם בהוצאתי "משנה תורה – הנוסח הראשון שבכתב יד הרמב"ם", שנשאתי בכנס הרמב"ם וגניזת קהיר שהתקיים באקדמיה למדעים בכ' באדר ב' תשס"ה;³ אף פתחתי שם בשאלת השענותו של הרמב"ם על שיטות רש"י בשעה שחזר בו, מחק את ניסוחו הראשון והגיה ניסוח חדש המתאים לפירוש רש"י בכמה הלכות שבאותו מסמך.

כמעט עשרים דפים, שהם ארבעים עמודים, רובם מספר "משפטים", משמרים ומצלמים לנו את התהליך המרתק של כתיבת החיבור הגדול. מלבד המחיקות על-אתר ושכתוב בהמשך השורה, תופסות את תשומת לבנו בעיקר המחיקות שהוחלפו בנכתב בין השיטין ובגליונות, המראות לנו בעליל ובאופן מוחשי כיצד החליף קולמוס מהיר של רבנו דעה ראשונה בדעה חדשה.

בדברינו דלהלן נתייחס לארבעה שלבים של כתיבת משנה תורה; נכנה אותם "מהדורות", בשימוש מדויק של מונח זה, המורה על קבוצה של תיקונים מקומיים שמטיל מחבר בספרו.⁴ "מהדורא קמא" היא נוסח ההלכות ככתוב בדפים הנזכרים בכתובה הראשונה;⁵ "מהדורא תניינא"⁶ היא סך השינויים והשכתובים הבאים שם בגליונות ובין השיטין. מוכח שהרמב"ם עצמו הוא שפעל בהעתקת נוסח מהדורא תניינא לשם הכנת הנוסח שיופץ בעולם, ובאים בו מלבד תיקוני המהדורה השנייה הרבה ניסוחים חדשים שאינם כתובים בטיטו שלפנינו כלל – שלב זה יכונה "מהדורא תליתאה". גם ידוע לנו שהרמב"ם המשיך להגיה בעותק הפרטי שלו, וניסוחים אלה הועתקו לעותקים שהוגהו מספרו – ככתוב בכ"י אוקספורד המפורסם, "הוגה מספרי אני משה ברבי מימון זצ"ל" – והופצו בתשובות שכתב הרמב"ם לחכמי העולם; הלשונות הללו יקראו "מהדורא רביעאה", המהדורה הרביעית.

2 על הכינויים הללו עיינו: קנרפוגל וסוקולוב שם, עמ' 413 הע' 9; ש"ד גויטיין, "ר' חננאל הדיין הגדול ביר' שמואל הנדיב, מחותנו של הרמב"ם", תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 373.

3 ראו ש"י פרידמן, לעיל הע' 1.

4 ראו ש"י פרידמן, "פירושי רש"י לתלמוד – הגהות ומהדורות", רש"י – עיונים ביצירתו, בעריכת צ"א שטיינפלד, רמת-גן תשנ"ג, עמ' 148–151.

5 ובצירוף המחיקות והתיקונים שעל-אתר, שאינם כנגד חזרה, אלא בעיקר לשם ניסוח וסגנון, ואין דינם מהדורה אחרת.

6 = המהדורה השנייה.

בשעת הכנת סינופסיס (מובא להלן בנספח ג') מכל עדי הנוסח הישירים של משנה תורה לקטעים מהלכות שכירות שאנו עוסקים בהם, נתברר דבר מפתיע, הפותח צוהר להכרת המהדורה הרביעית והבחנתה מן המהדורה השלישית. במהלך רובו של סינופסיס זה אין אנו רואים אלא שינויים קלים ביותר, כאלה הנופלים בכתבי יד כרגיל – הללו עשויים לסייע לפעמים בקביעת נוסח מדויק, אבל חשיבותם לגבי ידיעות של ממש בתולדות החיבור זניחה כמעט. אולם במקומות בודדים מסתמנת במפתיע חלוקה חדשה לשתי קבוצות של נוסח: הרכבם של כתבי היד בשתי הקבוצות עקיב ברובו בשתי היקרויות שעסקתי בהן. השערתו היא שעדי הנוסח שבאחת הקבוצות קלטו את תיקוני המהדורה הרביעית,⁷ וכפי שאחד מהם (כ"י אסקוריאל G III 2) נושא ציון בערבית המעיד שהוגה על פי עותק המחבר.⁸

למוסכמה הקיימת בין החוקרים שהרמב"ם לא הכיר את פירוש רש"י ולא השתמש בו יש שורשים מתחילת תקופת האחרונים, בדבריו של ר' גדליה בן יחיאל בעל "שלשלת הקבלה". ר' גדליה הסיק שפעילותו של רש"י לא אירעה לפני זמנו של הרמב"ם, על סמך תמיהתו מדוע אין הרמב"ם מביא את דברי רש"י; וזה לשונו:

ואני אמרתי בלבי שרש"י היה בדור הרמב"ם ולא קודם אליו... שאם רש"י היה קודם הרמב"ם כבר ידענו שחבור רש"י הם קב ונקי מאירים עיני הגולה והרמב"ם יגע ומצא כל חבורי ישראל ומזכיר החכמים גדולים בחבוריו ואגרותיו ותשובותיו, ואיך אפשר שלא יזכיר זה הגאון לעולם בשום מקום, אלא צריך לומר שהיה בדורו ובאולי בלי נודע שמו אצלו.⁹

7 קבוצה זו מורכבת מתשעה כתבי יד, שרובם המכריע כתובים בכתובה ספרדית ואין אחד מהם כתוב בכתובה אשכנזית. מתוך השבעה, חמישה כתובים בכתובה ספרדית, אחד בכתובה איטלקית, שניים בכתובה מזרחית (אחד מהם בציון שהועתק מספר הרמב"ם ואחד שהועתק בארם צובה!), ואחד בכתובה תימנית (משנת 1382!). הרכב הקבוצה הכוללת את המהדורה השלישית שונה מאוד, וכתבי היד האשכנזים מהווים בה מרכיב גדול, תשעה מתוך עשרים ושלושה. מרכיב גדול אחר (שמונה) הוא כתבי יד בכתובה ספרדית, ואיתם ארבעה כתבי יד בכתובה תימנית, אחד בכתובה פרסית, ואחד בכתובה איטלקית. מכאן מסתמנת מסקנה מעניינת: המהדורה הרביעית נשתמרה בעיקר בספרים שנכתבו בספרד או בכתובה ספרדית; תיקוני המהדורה הרביעית לא הגיעו לאשכנז במידה מספקת להשפיע על התוצאות בבדיקה זו, והם משמרים את המהדורה השלישית. לפרטי כתבי היד ראו להלן בנספח ב'. ננסה להרחיב את יריעת הבדיקה בקרוב, אי"ה, כדי לבחון ולתעד ממצא זה בהיקף גדול יותר.

אני מתכנן הכנת סינופסיס של עדי הנוסח על כל משנה תורה, שיהיה נגיש באתר אינטרנט. זיהוי מהדורה רביעית בנוסף על השלוש הראשונות מאפשר בדיקת יחס פסקי הרמב"ם לשיטותיו של רש"י לאורך ארבעה שלבים של עבודת הרמב"ם.

8 "קובל עלי נסכ'ה אלאצר" = הושווה לטופס המקור. הספר הועתק בידי "שלמה הלוי ביר" שמואל הדיין המשכיל זצ"ל" – ראו רמב"ם מדויק, מהד' י' שילת, א, מעלה אדומים תשס"ד, עמ' יב.

9 ראו שלשלת הקבלה, ירושלים תשכ"ב, עמ' קי-קי"א.

דומה שמסקנת החוקרים של המחצית הראשונה של המאה העשרים סומכת אף היא על העדר איזכור מפורש של רש"י "בחבוריו ואגרותיו ותשובותיו" של הרמב"ם, ולפחות כך משתמע מדבריהם; וזה לשון אברהם ברלינר: "אכן הרמב"ם עדיין לא הכיר פירוש רש"י, אולם בנו ר' אברהם מזכירם וגם משתמש בהם".¹⁰ ב"ז בנדיקט העיר בקצרה כי "אף הרמב"ם, כידוע, אינו מזכיר את רש"י עדיין".¹¹ ואף שלום ברון סותם וכותב כי "Maimonides' unfamiliarity with Rashi's Commentary has long been noted".¹² בערך "רש"י" שבאנציקלופדיה העברית סיכם ישראל תא-שמע כך: "גם במזרח כבר נודע במפנה המאה ה-12; הוא נזכר ברשימות-ספרים מן הגניזה מתקופה זו, ואף שרידים מעטים מגוף הפירוש נמצאו בגניזה. אמנם הרמב"ם לא הכיר את פירוש רש"י".¹³ וצבי פוקס העיר: "Maimonides apparently did not know any of Rashi's Commentaries".¹⁴

הדעות הללו מבוססות ככל הנראה על העדר איזכור מפורש של רש"י, וללא חקירה בכל המקומות שדברי הרמב"ם דומים בהם להפליא לפירוש רש"י. אולם העדר האיזכור במקרה דנן מוכיח אף פחות משאר הראיות מן השתיקה, שהרי בכלל קימץ הרמב"ם באזכורי שמות החכמים, ואפשר שיש בידו שיטה מיוחדת מי ייזכר במפורש ומי לא ייזכר.¹⁵ תנו דעתכם, הנה לא הזכיר הרמב"ם את רבנו חננאל בתשובותיו ובאגרותיו

- 10 ראו א' ברלינר, "לתולדות פירושי רש"י", כתבים נבחרים, ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 192 (הוספתי הדגשה).
- 11 ראו ב"ז בנדיקט, "שרידים מפירושים וספרי תשלום על הלכות הרי"ף", תרביץ, כא (תש"י), עמ' 178 הע' 116 (הוספתי הדגשה).
- 12 ראו: S. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 3, New York 1958, p. 380 n. 121. סיכום זה בא ללא תיעוד כלל, חריגה בולטת בשיטתו הביבליוגרפית המקיפה של ברון.
- 13 ראו י' תא-שמע, אנציקלופדיה עברית, לא, טור 999. אולם לאחר זמן תא-שמע מיתן מסקנה זו, ראו להלן.
- 14 ראו: H. Fox, "Maimonides on Aging and the Aged in Light of the Esoterist-harmonist Debate", *The Thought of Moses Maimonides, Philosophical and Legal Studies*, ed. Ira Robinson et al., Lewiston 1990, p. 376 n. 126 (אני מודה לאריק לאווי על ציון זה).
- 15 וכך כתב הר"י קאפח: "אין בכל תשובות רבנו כיוצא בזה כלומר התייחסות לחכם פלוני או אלמוני" – י' קאפח, "שאלות חכמי לונגיל ותשובות הרמב"ם" כלום מקוריות הן? ספר זכרון להרב יצחק נסים, ב, ירושלים תשמ"ה, עמ' רמג; ועל זאת כתב ר"י שילת: "כלום אין הדבר ידוע שהרמב"ם אינו מזכיר שמות חכמים שלפניו אלא במקורות יחידים?" – י' שילת, "כלום תשובות הרמב"ם לחכמי לונגיל מזויפות הן?", שם, עמ' רנה, עיינו שם, ועם השלמה על פי שילת (אגרות, לעיל הע' 1), עמ' תצו הע' 15.

פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם

אלא פעם אחת בלבד, ואילו לא זכינו לאיזכור בודד זה, כלום היינו טוענים שהרמב"ם לא הכיר את פירושי רבנו חננאל?¹⁶
אולי חוקרים אלה קיצרו והסיקו מסקנה זו כדבר ידוע על פי דברי א"ה ווייס (בעל "דור דור ודורשיו") משנת תרמ"א (1881).¹⁷ אולם דברי ווייס רחבים יותר, ושוקלים את השאלה הזאת מכמה צדדים; וכך הוא כותב:

וכמו כן מביא הוראת רבותיו הם הרב רבנו יצחק אלפסי ורבינו יוסף הלוי אבן מיגאש. עוד מלבד גאוני בבל מזכיר בהקדמו גם גאוני ספרד וצרפת וגאוני ארץ ישראל. מי הם שמכנה גאוני צרפת לא נוכל לשער, ובכתבו לתלמידו ר"י עקנין (אגרות הרמב"ם) מזכיר חכמי צרפת סתם, אבל לא מצאתי בכל ספריו שיזכיר אחד מהם בשמו. ואפילו פירושו של רבינו שלמה יצחקי אין לו זכרון בחבוריו ולא נודע לי אם ראה או ידע פירושו, אמנם מדעתנו שכבר בזמנו נתפשטו פירושי רש"י בכל הארצות ור' דניאל הבבלי ב"ר סעדיה הביא זכרונם לטובה לפני רבינו אברהם בנו של הרמב"ם וקרא את רש"י גדול המפרשים רבנו שלמה מאור עיני הגולה (שו"ת ברכת אברהם סי' י"ט)¹⁸ על כן יש לשער שהרמב"ם על כל פנים שמע מפירושי רש"י, ובאמת מצאנו בהרבה מקומות שפירושי רבינו מתאימים עם פירושי רש"י, ומצאנו שר"א בנו מביא פירוש מלה מה ששמע שהרב רבינו שלמה הצרפתי כך פירש אבל לא ראה דבריו בזה הענין (שם סי' כ"ט).¹⁹ מזה הוכחה שלא היה פירוש רש"י בידו רק ידע ממנו מפי השמועה ועל כן קרוב לודאי שגם רבינו לא היה בידו חבורו של רש"י.²⁰

16 שו"ת הרמב"ם, סי' רנא, עמ' 459. ועיינו ש"י פרידמן (לעיל, הע' 1) עמ' תצז, הע' 58-59, וראו להלן על מובאות פירוש רבנו חננאל בפירושי תלמוד של הרמב"ם.

17 גם כשלא ציינו לו.

18 ספר ברכת אברהם, מהד' בער גולדברג, ליק תרכ"ה, עמ' 31. לענייננו חשוב להוסיף ששאלת ר' דניאל הבבלי סובבת סביב הגדרת "פסיק רישיה" שבדברי הרמב"ם, שר' דניאל חלוק עליה אבל הוא מציין שכן היא גם שיטת רש"י!¹ וזה לשונו: "ובטיבותיה דמר נייעיין בה טובא דילמא משכח בה טעמא ואע"פ שגדול המפרשים רבנו (!) שלמה מאיר עיני הגולה ז"ל פירש פסיק רישיה ולא ימות על דרך הרב ז"ל ולא נהירא לי סברא זו".

19 "ושמעתי שהרב רבנו שלמה הצרפתי ז"ל כך פירש: 'חבטן', קצצן, אבל לא ראיתי דבריו בזה הענין, ותמה אני על מי שלא יפרש חבטן הינו קצצן" וכו' (ברכת אברהם, עמ' 43); הדברים נאמרו על "בשחבטן" שבסוכה ט ע"ב. ור' דניאל כתב בשאלה לגבי דעת הרמב"ם: "והוא ז"ל סבר שחבטה זו כעין קציצה ותלישה מן הקרקע". אולם שמועה ששמע ר' אברהם על דברי פירוש רש"י הפך היא מן הכתוב לפנינו בפירושו, שכך כתוב שם: "בשחבטן. השפיל ענפיו למטה, מעורבין עם סכך כשר, ואין נראין בעין, וסכך כשר רבה עליו ומבטלה, דמדאורייתא כל מילי בטל ברובא... וכל לשון חבטה שבתלמוד לשון השפלה, והמפרש חבטה תלישה או שליפה טועה, דאי מחובר הוא מאי אהני ואי תלוש הוא הא קתני או קצצן, מכלל דרישא מחוברים" וכו'. וב"מהדורה קמא של רש"י למסכת סוכה (או פירושי רבינו יהודה בר נתן = הריב"ן)" (מ' הרשלה, סיני, מד [תשכ"ט]), עמ' קנד: "ואית דאמרי בשחבטן שקצצן, ולא מילתא היא, דחיבוט לאו

ווייס סיים את דבריו ב"הוכחה" שפירוש רש"י לא היה בידו של ר' אברהם. אפשר שהסיום בלשון "הוכחה" השפיע על הבאים אחריו, אולם טיעון זה הוא החלש מטיעוניו של ווייס (שרובם אכן מטים לכיוון החיובי), ובמיוחד מה שהסיק על "פירוש רש"י" ועל "חבורו של רש"י" שלא היו ביד חכמים אלה, שהרי אין כאן הוכחה אלא שפירוש רש"י למסכת סוכה לא היה לפני ראב"ם באותה שעה. ידוע כיום שפירוש רש"י לתלמוד הופצו מסכתות מסכתות, וקרוב לומר שמעולם לא קובצו יחד ביחידה קודיקולוגית אחת עד לדפוס ונציה של התלמוד.²¹ רב יוסף ראש הסדר, בן זמנו של הרמב"ם, מזכיר ברשימת ספריו כמה מפירושי של "הצרפתי", הוא רש"י, ואף בציון מפורש של שמו, והם מסכתות מסכתות: פסחים, בבא קמא, עבודה זרה, חולין.²²

לשון קציצה הוא. הרי רש"י לא פירש "חבטן" קצצן, אלא אדרבה, הוא בא להוציא מפירוש זה. ושמא נהפכו הדברים בשמועה ששמע ר' אברהם. וכך כתב: "ואבא מארי ז"ל בתחלת ימיו לא היה מפרש חבטן קצצן והפירוש שלו על גמרא מסכת סוכה פירש בו חבטן פירושא אחרין (בכתב היד שממנו הועתק [Ox. Bodl. Hunt 185] "אחרינא") כדעת מקצת המפרשין ואני תיקנתי אותו על החיבור בצואתו ז"ל ופרשתי חבטן קצצן והוצאתי זו הראיה". ועיין הלכות שופר וסוכה ולולב פ"ה ה"ב-ה"ג, ובהגהת הראב"ד שם, ובדברי נושאי הכלים; ופירוש רבינו חננאל למסכת סוכה, מהד' ר"א סולובייצ'יק ור"ד מצגר, ירושלים תשנ"ד, עמ' יט ובהערות שם. וראו בפירוש הרמב"ם למשנה (סוכה פ"א מ"ד), מהד' קאפה עם מקור, עמ' רע והערה 20; והדבר זקק עיון לעומק לגופו. אשר להודעה שמוסר ראב"ם כאן על פעילות ו"תיקון" משלו, הרי נהג ר' אברהם במצוות אביו להגיה הלשון בעותק הפירושים לתלמוד בהתאם לשאר ההגהות שהוגהו בפירוש המשנה ובמשנה תורה בעקבות חזרתיו של הרמב"ם. על כך יש בידינו עדותו של ר' בצלאל אשכנזי בשיטה מקובצת לכתובות קט ע"ב: "ומצאתי להרמב"ם בפירושו לסנהדרין בפ' זה בורר וז"ל ואמר רבינו יוסף הלוי כך דיינינן בכל יום... כך נמצא בשטתו לסנהדרין, ומצאתיה ישן נושן עם שיטת שבת להרב עצמו, והיה סביב לגליון כתיבת יד בנו החסיד רבינו אברהם. גם העיד הדיין כמהר"ר משה בן אלשקר על שיטה זו שהיתה מכתבת יד הרמב"ם המפרש"; ובשו"ת מהר"ם אלשקר, סי' קכא: "תשובה דעו לכם כי השם אנה לידי פירוש סנהדרין מכתבת יד טהרת הקדש הרמב"ם ז"ל וכתוב שם דבר זה בעצמו ז"ל ואמר רבינו יוסף הלוי ז"ל דיינינן בכל יום... ע"כ דבריו. ופוק חזי מאן תרי רבני רבבי דקא מסהדי עלה וכן נותנת הסברה, מלבד ראייתו הישירה". ועיינו: חידושי הרמב"ם לתלמוד, מהד' מי"ל זק"ש, ירושלים תשכ"ג, עמ' לח-לט, נו-נז, קח-קט; ד' הנשקה, "הרמב"ם כמפרש דברי עצמו", ספונות ח [כג] (תשס"ג), עמ' 151 הע' 132.

- 20 ראו א"ה ווייס, "תולדות הרב רבינו משה בן מימון", בית תלמוד, א (תרמ"א), עמ' 231.
- 21 ועיינו: S. Friedman, "From Sinai to Cyberspace: the Transmission of the Talmud in Every Age", *Printing the Talmud, from Bomberg to Schottenstein*, eds. S.L. Mintz & G.M. Goldstein, New York 2005, p. 149.
- 22 ראו ש' אברמסון, "רב יוסף ראש הסדר", קרית ספר, כו (תש"י), עמ' 84: "פיר' פסח[ים] ללצרפתי"; וכתב המהדיר: "אפשר שהכוונה לפירש"י לפסחים" (עמ' 90 הע' 108). וברשימות אחרות במפורש: "פיר' ע"ז לרבינו שלמה בן יצחק" – ג' אלוני, "שתי רשימות ספרים אוטוגרפים של רב יוסף ראש הסדר (המאה ה"ב)", קרית ספר, לח (תשכ"ג), עמ' 552-553 והע' 63; "פיר' קמא לר' שלמה הצרפתי" – א' שייבר, "רשימת ספרים נוספת ליוסף ראש הסדר", קרית ספר,

פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם

אשר לדברי ר' אברהם, "לא ראיתי דבריו בזה הענין", ²³ הדברים רחוקים מאוד מהצהרה שמעולם לא ראה דבר מפירושי רש"י שעל התלמוד. כשהזכיר ר' דניאל הבבלי אם "גדול המפרשים רבנן (!) שלמה מאיר עיני הגולה", ²⁴ כלל לא הגיב ר' אברהם בתמיהה או בשאלה על פירוש רש"י, כפי שיעשה מי שאינו מכיר טיבו של החכם שהשואל הסתמך על דבריו. והוא הדין בשאלת ר' מאיר ב"ר ברוך תלמיד הראב"ד על משנה במסכת שבת, שפתח בה "דרכי שלמה זצ"ל פי", ²⁵ ולא העיר ראב"ם דבר לאיזכור שמו של רש"י, אלא העתיק מפירוש הרמב"ם במה שקבע שהפירוש הנכון הוא זה של ר' יוסף הלוי ז"ל (= אבן מיגאש). ²⁶ ראב"ם ידע מן השמיעה מה שפירש "הרב רבנו שלמה הצרפתי ז"ל", והוא מזכירו לסיוע, ועשוי להשתמע מדבריו שגם ראה בעיניו מקצת פירושו על התלמוד, כפי שאכן ראה והזכיר את פירוש רש"י לתורה ²⁷ ואפילו את "ספר הפרדס" לרש"י. ²⁸ אין ר' אברהם נושא ונותן בשיטות רש"י המוזכרות

מד (תשכ"ט), עמ' 547. בין משימותיו של רב יוסף בנסיעה לפוסטאט היתה השגת עותק מפירוש רש"י לחולין (שם, עמ' 536): "פי' חולין ללצרפתי" (שם עמ' 540-543). דברי פוקס (לעיל הע' 14, עמ' 377, בסוף הערה 126) טעונים תיקון.

23 לעיל, הע' 19.

24 לעיל, הע' 18.

25 ראו תשובות הרמב"ם, מהד' א"ח פריימן, ירושלם תרצ"ד, סי' ג עמ' 9.

26 "ורבינו יוסף הלוי ז"ל אוקמה במלוה ופירש אותה פירוש שלא ישאר בו קושיא והנה העתקתי אותו לך מכתב ידי אבא מארי זצ"ל ועם אותו הפירוש אינו צריך לבאר באותה ההלכה ענין אחר ויראה לי דליכא פירוש באותה ההלכה מדוקדק יתר ממנו. וזה הוא נוסח הפירוש אות באות ומלה במלה" – פריימן (שם), עמ' 10; זק"ש (לעיל, הע' 19), עמ' נב.

27 תא-שמע כתב זאת: "בפירושו של רבי אברהם בן הרמב"ם, לחומשי בראשית ושמות (לונדון, תשי"ח) נזכר רש"י פעם או פעמיים בלבד, וברור כי לא נזקק אליו, לא הוא ולא אביו, אלא דרך ארעי, וכן גם בספרו 'המספיק לעובדי ה'" – י"מ תא-שמע, "שיטותיו של רבי יהודה אלמדאר על הרי"ף", פירוש שחיטת חולין רבתי, ירושלים תשנ"ג, עמ' טו הע' 19. החיפוש חשף שני מקומות בפירוש לבראשית-שמות: "והד' אלשרח קד ד'כרה ר' שלמה צרפתי ז"ל" = "ופירוש זה כבר הזכירו ר' שלמה צרפתי ז"ל" (לבראשית כ, טז; עמ' מ-מא); "פאפהם ד'לך אנה מן גרר אלפתסאסיר אלד'י כם ינתבה לה כת'ר מן אלשרארכין וקד תנבה לה ר' אברהם בן עזרא ז"ל" ואשאר אליה ואלצרפתי ז"ל" = "והבן זה שהוא מן המובחר שבפירושים שרבים מן המפרשים לא התעוררו לו וכבר התעורר לו ר' אברהם בן עזרא ז"ל ורמז אליו והצרפתי ז"ל" (לשמות כה, מא; עמ' תלה-תלז). ב"דרשות חז"ל" לרבנו אברהם, המובא בשם "אחד המפרשים" (תרגום) זוהה על ידי אלעזר הורביץ כפירוש רש"י – ראו א' הורביץ, "מאמר על אודות דרשות חז"ל לרבנינו אברהם בן הרמב"ם; שריד מתוך המקור הערבי שנתגלה בגניזת קאהיר", ספר היובל לכבוד יהושע פינקל, בעריכת ש"ב הוניג וא"ל סטיצקין, ניו-יורק 1974, עמ' 163. אשר ל"ספר המספיק לעובדי השם", ראו בהערה הבאה.

28 בספר המספיק לעובדי השם: "כמא ד'כר רבינו שלמה הצרפתי ז"ל פי אלפרדס"; "כמא קאל רבינו שלמה ז"ל"; "כמא קאל הד'א אלצדד ר' שלמה ז"ל וכריעה חמישית רשות" – ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעובדי השם, מהד' נ' דנה, רמת-גן תשמ"ט, עמ' 137-138; והשוו ספר הפרדס, בודפשט תרפ"ד, עמ' שכה.

בדברי השואלים אותו, ובתשובותיו הוא מעדיף להזכיר חכמים שפירושיהם תפסו מקום מרכזי בבית מדרשו של הרמב"ם, בוודאי ר' יוסף הלוי אבן מיגאש.²⁹ מוטב אפוא להתעלם מן ה"הוכחה" שבעל "דור דור ודורשיו" סיים בה את דבריו, ובמקומה לשקול מחדש את טיעוניו החיוביים, ואלו הם: א – כבר בזמן הרמב"ם נתפשטו פירושי רש"י בכל הארצות; ב – יש לשער שהרמב"ם על כל פנים שמע מפירושי רש"י; ג – מצאנו בהרבה מקומות שפירושי רבנו מתאימים עם פירושי רש"י. ואם אמנם לא מצאנו בשום מקום בכל ספרי הרמב"ם שיזכיר אחד מחכמי צרפת בשמו,³⁰ פחתה התמיהה על אי-הזכרת שמו של רש"י, וגדלה האפשרות שפירושי רש"י, "הצרפתי" בה"א הידיעה,³¹ לא נעלמו ממנו בשעה שדיבר על העשייה התורנית בצרפת, כגון בהקדמה למשנה תורה:

וכל אלו הגאונים שעמדו בארץ ישראל ובארץ שנער ובספרד ובצרפת... גם חיברו הגאונים שבכל דור ודור חיבורין לבאר התלמוד, מהם מי שפירש הלכות יחידות, ומהם שפירש פרקים יחידים שנתקשו בימיו, ומהם מי שפירש מסכתות וסדרים.³²

כבר הזכרנו את ההשערה שהיתה לרמב"ם מדיניות ברורה לגבי הזכרת שמות, מי יוזכר ומי לא יוזכר, על רקע קרבתו הרוחנית לחכמי המזרח וספרד דווקא;³³ וגם אצל רבנו אברהם דומה שהיו העדפות בהזכרת שמות, אף אם בשיטה פחות נחושה מזו של הרב אביו. לעומת זאת, תלמידיו של הרמב"ם, בני חוגו וקרובי משפחתו, שחררו את עצמם מכל המעצורים הללו – הבאת דברי רש"י בהזכרת שמו במפורש, בולטת כידוע אצל רבנו חננאל בן שמואל³⁴ ואצל רבנו פרחיה ב"ר נסים.³⁵

29 בכך נוכל למתן את תמיהתו של ברון (לעיל, הע' 12) ואף לדחותה, במה שכתב, Remarkably, even his son Abraham seems to have known about it [= Rashi's Commentary] only through inquiries addresses to him by outsiders"

30 עד שהשיב לרבנו יהונתן בין חכמי לונדון בני פרובנס, ופנה אליו בשמו.

31 ראו לעיל, הע' 22.

32 וראו מה שהערתי במאמרי (לעיל, הע' 1), הע' 57.

33 ראו: H.J. Zimmels, *Ashkenazim and Sephardim*, London 1958 [1976²], pp. 14–15.

34 ראו עליו: רבינו חננאל בן שמואל, פירוש על הרי"ף מסכת קידושין, מהד' י' סונא, ירושלים תשל"ה, עמ' 6; גויטיין (לעיל, הע' 2), עמ' 372–373 ("חי במחיצתו של הרמב"ם והיה מקורב אליו מאוד" – עיינו שם); י' נון (פנטון), "עוד על ר' חננאל בן שמואל הדיין, גדול החסידים", תרביץ, נה (תשמ"ו), עמ' 77. ר' חננאל זה מביא את דברי רש"י בפירושו לקידושין ב ע"ב (סונא, עמ' כ): "ורשה" צ [= ור' שלמה הצרפתי] ז"ל מפרש לה... עד כאן נוס' דב' ר"ש זצ"ל, והרב הג'און] ביש'א[רל] ר"מ זצ"ל אומ' בחבורו בהל' איש'ו[ת] בפ' ה"ו וכו'. ההיירארכיה ברורה.

35 ראו עליו: סונא, שם, עמ' 11–12; גויטיין, שם; פירוש רבינו פרחיה ב"ר נסים על מסכת שבת, מהד' א' שושנה וב"ח הירשפלד, ירושלים תשנ"ח, עמ' ה–ז ("שהיה בן זמנו וחי במחיצתו של רבינו אברהם בן הרמב"ם", עמ' ה). בפירוש מסכת שבת: "כך אמ' רבינו שלמה הצרפתי ז"ל

פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם

הטיעונים החיוביים של בעל דור דור ודורשיו מוצאים הד בדברים שכתב לאחרונה
ישראל תא-שמע ז"ל, וזה לשונו:

אחת התופעות המפליאות ביצירתו הרבנית המסועפת של הרמב"ם, שאינני יודע לתת
לה הסבר משביע רצון אפילו במקצת, היא התעלמותו המוחלטת מפירוש רש"י
לתלמוד. עד כמה שאני רואה, אין הרמב"ם מתייחס לפירוש רש"י בשום מקום בכתביו,
ואף לא ברמיזה קלה (להוציא מקומות אחדים שניתן אולי לטעון, בלי שמץ הוכחה או
שכנוע, כי אלו נתכוין). אין ספק כי במחצית השניה של המאה ה"ב, ובוודאי בשליש
האחרון שלה, כבר נודעו טפסים של פירוש רש"י לתלמוד במצרים ובסוריה.³⁶

ולהלן:

אולם אין ספק כי נודמן לו [כלומר, לרמב"ם] לעיין בפירוש רש"י לתלמוד, ואין
להעלות על הדעת כי לא עמד על גדולתו היוצאת-מן-הכלל, של הפירוש ומחברו.
אפשר כי דווקא הכרה זו גזרה עליו שתיקה, מאחר שלא יכול היה לקבל את דרכו,
מחד, אך גם אי-אפשר היה לו להקדיש כל זמנו להתמודדות עימו.

וסיים "חידה היא בעיני".³⁷

השרידים מן הנוסח הראשון

אכן, מפגש השיטות המקוריות של הרמב"ם עם שיטות רש"י על דפי משנה תורה, כפי
שננסה לבחון, הרי הוא מפגש שני המאורות הגדולים של התרבות התלמודית בימי
הביניים. מפגש זה לא התנהל במרחב של היריעה הרחבה וההיקף ההלכתי הכולל
המאפיינים את ספר משנה תורה – דומה שהרמב"ם הוא הגיבור המנצח במרחב זה, ללא
עוררין, אם כי אף הוא לא זכה להקים את הסדר המופתי שבחיבור ללא עמל רב תוך
כדי עשייה, כפי שמתברר מן השרידים הללו³⁸ – אלא הוא ברמה הפרטנית, פירושי כל

במסכת מציעא" (שם, עמ' 21); "ור' שלמה צר' ז"ל פיר' (עמ' 49); "ור' ש' צ' ז"ל אומר... ור' מ'
ז"ל אומ' (עמ' 77); "ר' ש" (עמ' 118); "ר' ש' ז"ל" (עמ' 129, 130, 139, 260); "וזה פיר' דר"ש <
הצ' ז"ל... ר"ש ז"ל" (עמ' 132).

36 "ותעדנה על כך רשימות הספרים מן הגניזה שמן התקופה ההיא. אין ספק כי הרמב"ם ידע על
קיומו של רש"י ועל מעמדו בין הצרפתים, שהרי נפגש עם אחד מתלמידיו של רבינו יעקב [תם]
כנראה, ובעצמו סיפר על כך" – ראו תא-שמע (לעיל, הע' 27), עמ' טו, עיינו שם.

37 שם, עמ' טו. "התעלמותו של הרמב"ם מפירוש רש"י לתלמוד... נמצאת למד על היקפו המדהים
של המהפך שחל במשך תקופה קצרה כזו, למן התעלמות מוחלטת מפירושו של רש"י (ועבודת
בעלי התוספות הראשונים...) בחיי הרמב"ם, דרך שלב-ביניים מתון בימי רבי אברהם בנן, ועד
לתלות מוחלטת כמעט ברש"י... שנות דור בלבד לאחר פטירתו" (עמ' טז).

38 מעיון בשרידים הללו אנו למדים על עניינים שלמים של מבנה וסידור שהוכרעו ושוכללו תוך

"דיבור" ו"דיבור" בפני עצמו, וסבכי המשא והמתן שסביבם. בתחום זה ידיו רב לו לרש"י. בוודאי ישנם דברים במשנה הפרשנית של "מורה צדק", רש"י, שצריך להם "הרב הגדול", הרמב"ם, שגילה על עצמו שהוא אינו הולך ב"דרך הפירוש" אלא ב"דרך החיבור",³⁹ וכל מגמתו אסוקי שמעתא אליבא דהילכתא,⁴⁰ ולא דווקא לעמוד לשם הבנה עיונית טהורה לשמה בכל תג ותג, כפי שעשה רש"י.⁴¹

לא ננסה כאן להכריע בשאלה אם ראה הרמב"ם את פירושי רש"י, כי אם לתעד את התקרבות שיטות שני החכמים במקצת חזרותיו של הרמב"ם שחזר בו. שרידי הנוסח הראשון מעניקים לנו הזדמנות מיוחדת לתייעוד זה, והתייעוד עשוי לקרבנו להכרעת שאלת ההסתמכות הספרותית הישירה. אולם, ברמה של הלימוד התלמודי והעיון בפרשנותו, הרי תולדות ליבון של מימרות וסוגיות לפי דעתם של שני גדולי עולם, ששיעור קומתם מבליטם מתוך שאר הגדולים של תור הזהב של לימוד התלמוד, לאו מילתא זוטרת היא. שמה התקרבות השיטות, והידיעה שהרמב"ם חזר ואימץ שיטות שרש"י הגה אותן וכתב אותן מלפניו, הן העיקר כנגד הכרעת השאלה בתולדות הספרות, המרתקת כשלעצמה, אם הרמב"ם עיין בפירושי רש"י.

כדי כתיבה. הדברים אמורים אפילו בהרכב הספרים, מספורם ושמותיהם, ואף בשמות קבוצות ההלכות, הרכבן ומספר הפרקים שבכל אחת – ראו בפרוטרות מאמרי, לעיל הע' 1.

39 באיגרת לרב פנחס הדיין (שילת, איגרות [לעיל, הע' 1], עמ' תמ–תמא). בזה מבחין הרמב"ם בין מסקנות מופשטות לבין שקלא וטריא של דיאלקטיקה. והשוו קטע מאיגרת לר' יוסף ב"ר יהודה: "ותכלית הלמדנים כילוי הזמן במשא ומתן שבתלמוד" (שם, עמ' רנח); "ומטרת הלומדים אבוד הזמן במשא ומתן שבתלמוד" (קאפה, אגרות הרמב"ם, ירושלים תשל"ב, עמ' קלו, עיינו שם ובהערה 33). אם כי כתב הרמב"ם את ההבחנה הזאת כדי להסביר את דרכו במשנה תורה, אין פסק שהעדיף את דרך החיבור על דרך הפירוש בכלל. ולא בכדי הוא שפירשו לתלמוד לא טופלו על ידיו לשם פרסומם (וראו להלן, הע' 42); ובלשונו: "ואפלו הפרושים שעשיתי וכמה ענינים שחברתי בלשנא דרבנן שהן עדין אפלות, לא נשאר לי פנאי לדקדק אותן ולהגיהן עד שיצאו לאור העולם" – איגרת "מי זאת הנשקפה כמו שחר", שילת, עמ' תקנח; א' קופפר, "תשובות בלתי ידועות של הרמב"ם", תרביץ, לט (תשל"ל), עמ' 170–183, 218. ועיינו הנשקה (לעיל, הע' 19), עמ' 147 הע' 121. וכן: "וכבר עשינו קונדרסין באותם המקומות אמנם עדיין לא יצאו לתכלית הפעולה כמו שלא הרחיב הזמן לבאר מה שעשינוהו מפ' הלכות קשות שבכל התלמוד" – שו"ת הרמב"ם, סי' רנא, עמ' 459. וכזה כותב שם הרמב"ם גם על הלכות הירושלמי.

40 כפי שאף פירושו למשנה בא לשם כך. וכתב בהקדמה "וכונתי בחבור זה לפרש את המשנה כפי שנתפרשה בתלמוד, ולהביא רק את הפירושים הנכונים, ולהשמיט את הפירושים שנדחו בתלמוד" (עמ' מח); רצונו לומר, נכונים אליבא דהלכתא. ועיינו שם עמ' מ"ט, במה שמוסר כללי פסק הלכה למשנה בפרוטרות. ואילו רש"י לא פסק בפירושו בדרך כלל.

41 ראו בהערה שלפני זו. וכבר השיג הנשקה (לעיל, הע' 19) על דברי יצחק טברסקי (מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשנ"א, עמ' 13), המגלה אצל הרמב"ם את "מסירותו המתמדת ללימוד ולעיון תלמודי 'לשמה', ללא זיקה להלכה 'מעשית'".

ב"תחילת ימיו" כתב הרמב"ם את פירושו לתלמוד, שמעולם לא ערך אותם להפצה.⁴² דומה שההתעלמות מפירוש רש"י בשרידים ששרדו מפירושי הרמב"ם לתלמוד מכרעת יותר מהוכחה רגילה שמן השתיקה – אמנם גם כאן הוא ממעט באיזכור שמות.⁴³ הפירוש של ר"י אבן מגאש בולט באזכורו המפורש, כצפוי,⁴⁴ ומלבדו ומלבד פירוש רבנו חננאל כמעט שאין אזכורים אחרים; ודומה שהפירוש המקיף ביותר שהיה בידו של הרמב"ם באותו זמן הוא פירוש רבנו חננאל. במקומות אחדים הרמב"ם מסתפק בהפניה אליו במקום לנסח פירוש משלו, וכל פירושו לאותו דיבור אינו אלא "כמו שפי' ר"ח ז"ל"⁴⁵ או "פירשה רבינו חננאל ז"ל".⁴⁶ ויש שהרמב"ם מותח ביקורת חריפה על פירוש רבנו חננאל: "פירש רבינו חננאל זצ"ל... ודבר רחוק הוא... וכשתעין בו תדע שאינו פירוש מדוקדק".⁴⁷ אילו היו פירושי רש"י לפני הרמב"ם באותה שעה קשה לחשוב שלא היה מסתמך עליו לפחות במקצת המקומות, וחולק עליו באחרים. ברם, מכאן אין ראיה לתקופה מאוחרת יותר, כעבור עשרים שנה כמעט, בשעה שרבנו ערך והתקין את החיבור שכבר היה כתוב ומונה לפניו בנוסחו הראשון. מתוך עיון מזדמן

42 ראו י"מ תא-שמע, "פירוש הרמב"ם לתלמוד – חידה ודרך פתונה", שנתון המשפט העברי, יד-טו (תשמ"ח), עמ' 299-305 = הנ"ל, כנסת מחקרים, עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ספרד, ירושלים תשס"ד; הנשקה (לעיל, הע' 19), עמ' 147, 158; ד' פיקסלר, "לשון תקיפה בפירוש המשנה לרמב"ם", קובץ הרמב"ם = סיני, קלה-קלו (תשס"ה), עמ' קג-קצח.

43 ראו זק"ש (לעיל, הע' 19), עמ' 23.

44 ראו הקדמת הרמב"ם למשנה (לעיל, הע' 19): "ואספתי מה שנודמן לידי מהגהות אבי זצ"ל וזולתו בשם רבינו יוסף הלוי ז"ל, וחי' ה' כי הבנת אותו האיש בתלמוד מפליאה כל מי שמתבונן בדבריו ועומק עיונו, עד שאפשר לי לומר עליו לפניו לא היה מלך כמוהו בשטתו. גם אספתי כל ההלכות שמצאתי לו בפירושו בעצמו, וגם מה שנראה לי אני מן הפירושים כפי חולשת יכולתי ומה שהשגתי מן הלמודים, וחברתי פירושים על שלשה סדרים מועד ונשים ונוזיקין, חוץ מארבע מסכתות שאני משתדל עתה לכתוב בהם משהו, וטרם מצאתי פנאי לכך. גם פירשתי את חולין לגודל הצורך לה, וזה הוא עסקי שעסקתי בו עם למוד כל מה שלמדתי" (עמ' מז); ובמשנה תורה, הל' שאלה ופקדון פ"ה ה"ו: "וכזה הורו רבותי הרב ר' יוסף הלוי ורבו ז"ל" – חריגה מכללו של המחבר שלא לציין שמות בחיבורו. "זיקתו המוחלטת כמעט של הרמב"ם אל מסורת ההלכה והפסק של הרימיגש צריכה חיבור גדול כדי לברר את עומק משמעותה" – י"מ תא-שמע, "יצירתו הספרותית של רבינו יוסף הלוי אבן מיגאש", קרית ספר, מז (תשל"א), עמ' 136-146, 541-553; מז (תשל"ב), עמ' 318-322 = כנסת מחקרים (לעיל, הע' 42), עמ' 553. מכל מקום, קשה לבטל את האפשרות שיש כאן, לפחות במקצת, דברי שבח כנהוגים לקודמי השושלת התרבותית, וכפי שנהגו בין גאוני בבל – השו"א' גרוסמן, "שקיעת בבל ועליית המרכזים היהודיים החדשים באירופה במאה ה"א – אגדה ומציאות", דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים 8, 9 (תשנ"ט), עמ' 159-185.

45 ראו זק"ש (לעיל, הע' 19), עמ' סב.

46 שם, עמ' עד, פב.

47 שם, עמ' נב-נג; וכן: "והך דפריש רבינו חננאל ורב יצחק זצ"ל לא מיסתבר" (עמ' יג).

שם יהודה פרידמן

ראיתי שבכמה מקומות חזר בו הרמב"ם משיטתו הראשונה לטובת שיטה כזו הנקוטה בפירוש רש"י – מכאן דומני אפוא שראוי לבדוק ולתעד התקרבות זו.

חזרותיו של הרמב"ם

מטבע הדברים, הנקודות שחזר בהן הרמב"ם משיטתו הראשונה קשורות לקשיים של ממש בפרשנות הסוגיה. באספקלריה של המחקר התלמודי עלינו להוסיף שהמקומות הקשים בסוגיית הבבלי משקפים לא אחת השתלשלות "קדם-בבלי" ארוכה, עד שבדרך לא דרך הגיעו הדברים לאן שהגיעו. לשון אחר, מזווית הראייה שלנו יש לחקור את התהוות הקשיים לשם הערכת הנסיונות בפרשנותם. לפיכך, בטרם ניגש לנתח קטעים מסוימים בנוסח הראשון של משנה תורה המתעדים את חזרות הרמב"ם והתקרבותו לפירושי רש"י, עלינו להרחיב את היריעה מעט, לפחות בראשי פרקים, על עצם המקורות התלמודיים ששיטות רש"י והרמב"ם מתייחסות להם. שנינו במשנה בבא מציעא פרק שביעי, משנה ב':

ואלו אוכלין מן התורה: העושה במחובר לקרקע בשעת גמר מלאכה, ובתלוש מן הקרקע עד שלא נגמרה מלאכתו, בדבר שגדולו מן הארץ.
ואלו שאין אוכלין: העושה במחובר לקרקע בשעה שאין גמר מלאכה, ובתלוש מן הקרקע מאחר שנגמרה מלאכתו, ובדבר שאין גדולו מן הארץ.

סגנונה של משנה זו הרי הוא כסיכום כללי ההלכה בעניין אכילת פועלים. מאופי זה ניתן להירמז שהמשנה סמוכה על מקורות הקודמים לה, כאלה הבאים בספרי דברים ובתוספתא (להלן). במקורות הללו אנו עדים להסקת דיני אכילת פועלים מדיני אכילת בהמה בשעת עבודתה, דהיינו דיני "לא תִּסַּס שׁוֹר בְּדִישׁוֹ" (דברים כה, ד). נראה שההגדרות במשנה לַתְּנָאִים המקנים לפועל את זכות האכילה דומות לנאמר בספרי על אכילת שור בדישו, ולדעתנו נובעות ממנו; וזה לשון הספרי:

מה דיש מיוחד שגידולו מן הארץ ותלוש מן הקרקע בשעת גמר מלאכה בשעה שהוא עושה הרי הוא אוכל, כך כל דבר שגידולו מן הארץ ותלוש מן הקרקע בשעת גמר מלאכה בשעה שהוא עושה הרי הוא אוכל (ספרי דברים פ"ס רפז, מהד' פינקלשטיין עמ' 305).

ארבע התכונות – גידולו מן הארץ, תלוש מן הקרקע, בשעת גמר מלאכה, בשעה שהוא עושה – מתאימות התאמה שלמה למלאכת הדיש של השור, והן זוכות לניסוחן הראשוני והבלתי אמצעי כשבעל המדרש רוצה להכליל על פיהן, ולבנות דינים רחבים הנלמדים מן ההיתר שיאכל השור בשעת דיש. היבול שהשור דש הרי גידולו מן הארץ והוא תלוש

פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם

מן הקרקע; הדיש הוא גמר מלאכת קצירת החיטים,⁴⁸ והשור אוכל ממנו בשעה שהוא דש. כעת ניתן לזכות את כל בעלי החיים באכילה מן היבול שהם עובדים בו, אם מצבם מתאים לתנאים שהוסקו מאכילת שור בדישו. ארבע התכונות באות שוב בשימוש משני בהלכה שבתוספתא,⁴⁹ אלא שכעת הן מועברות משור לאדם:

מה דייש מיוחד דבר שלא נגמרה מלאכתו, יצא הלש והמקטף והאופה, דבר שנגמרה מלאכתו.

מה דייש מיוחד דבר שגדוליו מן הארץ, יצא החולב והמחביץ והמגבין, דבר שאין גידוליו מן הארץ.

מה דייש מיוחד דבר התלוש מן הקרקע, יצא המנכש בשום ובבצלים, דבר המחובר בקרקע.

מה דיש מיוחד דבר שלא נגמרה מלאכתו למעשרות, יצא הבודל בתמרים ובגרוגרות, דבר שנגמרה מלאכתו למעשרות (בבא מציעא פ"ח ה"ז, מהד' ליברמן עמ' 104).

עצם הדבר שתוספתא זו בנויה על מדרש "דיש" מוכחת מתוכה: "מה דיש מיוחד" וכו' הוא לשון מדרשי מובהק. השימוש שעשתה התוספתא בדרשה שקדמה לה כרוך בחידוש הלכתי חשוב. דיני "לא תחסום שור בדישו" באים ומלמדים כעת על אכילת פועל בעבודתו,⁵⁰ ולכן יצא הלש, יצא החולב, יצא המנכש, יצא הבודל, שאינם ממלאים תנאים אלה, שבכולם פועלים בני אדם והאחרים אוכלים. חידוש זה משתמש בארבע התכונות הנזכרות לעיל, בהתאמה מיוחדת: שתיים מתוך ארבע התכונות שבספרי – "גידולו מן הארץ" ו"תלוש מן הקרקע" – נשארו בתוספתא; "בשעה שהוא עושה" מושמט כליל בתוספתא ואינה חוזרת בה ובמקומה, אולי כדי להשלים את המספר ארבע, באות שתי תכונות הקרובות למונח גמר מלאכה: "דבר שלא נגמרה מלאכתו" ו"דבר שלא נגמרה מלאכתו למעשר", והכל בתלוש.

48 עיינו בפירוש רבנו ברוך ספרדי לברייטא שבבבלי (ראו להלן, הע' 52), שכתב על דיש "פירוש גמר מלאכתו מן הקרקע"; עיינו שם ובגירסתו (ועיינו פירושי לפרק השוכר את הפועלים [בהכנה]).

49 על שימושה של התוספתא במדרשים כתב י"נ אפשטיין ש"התוספתא משתמשת בכלל הרבה במדרשי-ההלכה מבית ר' ישמעאל" – מבואות לספרות התנאים, ירושלים ותל אביב תשי"ז, עמ' 636. על זרימה ספרותית ממדרש להלכות שנשתמרו בתוספתא, שהן כעין מקור למקבילות במשנה, ראו ש"י פרידמן, תוספתא עתיקתא על מסכת פסח ראשון, מקבילות המשנה והתוספתא ופירושן בצירוף מבוא, רמת-גן תשס"ג, עמ' 75–77; אתי בכתיבים חיבור מפורט בנושא זה. לדעה אחרת ראו א' גודלברג, פירוש מבני ואנליטי לתוספתא מסכת בבא קמא, ירושלים תשס"א, עמ' 2–8.

50 "מעשה אף אתה דורש מלת דיש אל הפועל" – מאירי, בית הבחירה לבבא מציעא, מהד' שלזינגר עמ' 327.

המשנה מוסיפה שלב חדש על הנאמר בתוספתא, בשכלול הכללים, שיחולו על אכילת פועל הן בתלוש כדישו של שור, הן במחובר, כלשון הפסוקים "כי תבא בכרם רֶעֶךָ" ו"כי תבא בְּקֶמֶת רֶעֶךָ" (דברים כג, כה-כו), שאמרו עליהם "בפועל הכתוב מדבר". כאן באות שוב ארבע תכונות.

מארבעת הדברים של הספרי נשאר אחד מהם כצורתו במשנה: "בדבר שגידולו מן הקרקע". אף "תלוש" נאמר כאן, אולם כעת אינו תנאי לזכות האכילה, אלא הגדרת אחד משני המצבים שהאדם אוכל בהם, וכנגדו הוא אוכל אף "במחובר".⁵¹ "גמר מלאכה" בא פעמיים: דין הפועל בכל אחד משני התחומים הללו, דהיינו מחובר ותלוש, מוגדר על פי "גמר מלאכה" – במחובר הוא אוכל "בשעת גמר מלאכה", כלשון הספרי, ובתלוש הוא אוכל "עד שלא נגמרה מלאכתו", כלשון התוספתא "דבר שלא נגמרה מלאכתו".

דין תלוש שבמשנה, שאוכל האדם "עד שלא נגמרה מלאכתו", דומה אפוא למשמעו בתוספתא, העוסקת בתלוש בלבד, שקבעה שאדם (כשור) אוכל "דבר שלא נגמרה מלאכתו למעשרות". אף בדין תלוש של המשנה, "עד שלא נגמרה מלאכתו" פירושו לפי רש"י הוא "עד שלא נגמרה מלאכתו" למעשרות, והוא גדר הלכתי-טכני. ואילו "בשעת גמר מלאכה" שבמשנה הוא כלשון הספרי לדין דִּיש, וקרוב לומר שתנא דמתניתין סיגל ביטוי זה ממדרש כעין הספרי, שהיה לפניו; אבל כעת במשנה הוא דין של מחובר. "בשעת גמר מלאכה" במשנה אינו מונח טכני-הלכתי, אלא, בדומה ללשון זה שבספרי, הוא מונח חקלאי המסמן שלב סופי של מלאכת הפרי. בספרי אמנם הוא בא כשלב סופי בתלוש, סוף מלאכת הגורן, ובמשנה למחובר, וכלשונו של רש"י ודעמיה: "כשתולשין אותו"; "גמר מלאכת חיבורן";⁵² "בשעת גמר מלאכה, כגון ששכרו לבצור";⁵³ "דנתבשלו כל צרכן";⁵⁴ "משנגמרה בישולו" (רש"י על הרי"ף);⁵⁵

51 התנא אחז את בן זוגו הקבוע של "תלוש" אף שאינו באמת מדויק לומר שאוכל במחובר. התוספתא נוקטת "מחובר" באופן מדויק יותר: "מה דייש מיוחד דבר התלוש מן הקרקע יצא המנכש בשום ובבצלים דבר המחובר בקרקע". ושימו לב: "מחובר" זה שבתוספתא בא להורות מה שאסור לאכול! עובדה זאת מוסברת לפי הצעתנו שניסוח תוספתא זאת קדם למשנתנו, שאילו היתה משנה זו עומדת לפני תנא דתוספתא, כלום היה נוקט "מחובר" כסימן למה שאין לפועל זכות אכילה בו?!

52 בבא מציעא פז ע"א, ד"ה גמר מלאכה; פז ע"ב, ד"ה כי תבא – ושם: "וסיפיה דקרא ואל כליך לא תתן משמע אלא לכליו של בעל הבית תתן, אלמא בשעת גמר מלאכת חיבורן קאי" רבנו ברוך ספרדי: "גמר מלאכתו מהקרקע" (ספר הגר, מהד' י' לוי, לונדון 1961, 129 ע"ב; שיטת הקדמונים על שלש בבות, מהד' מ"י בלוי, ניו-יורק תשמ"ג, עמ' רלג). אבל ראו להלן, הע' 56.

53 סנהדרין נז ע"א ורש"י שם, ד"ה בשעת גמר.

54 רבנו הלל לספרי דברים פ"ס רסז, עמ' 214 (במהדורת רבנו הלל).

55 נב ע"א מדפי הרי"ף, ד"ה בזמן שאתה נותן לכליו של בעל הבית.

"גמר מלאכתן מן הקרקע";⁵⁶ "נגמר מלאכת בישולן" (תוספות יום טוב למשנתנו);⁵⁷ "בשעה שנגמר הפרי" (פסיקתא זוטרית, מהר"א מ' פאדווא, מא ע"א); "בשעת הבציר, בזמן שאתה נותן לכליו של בעל הבית" (רש"י לדברים כג, כה).⁵⁸

פשטותה של הצורה הסופית של המשנה מסתירה אפוא את עומק התפתחותה ממקורותיה, והיא עלולה אף להטעות את המעיין שיפרש אותה על פי פשוטות זו שעל פני השטח. רש"י אכן ירד לעומקם של דברים ופירש "גמר מלאכה" שבשתי הבבות כשני שלבים שונים של גמר מלאכת הפרי, זה במחבר כשתולשין אותו, וזה בתלוש, גמר מלאכה למעשה. המשנה מתפרשת כמקורותיה, אף על פי שהגדרות המדויקות לא הוזכרו בתוכה.

כיצד נתפרשו הדברים על ידי הרמב"ם? הרמב"ם תפס את המילה "מלאכה" במשנה כמלאכתו של הפועל, מונח פשוט שפירושו אחיד: בתלוש ובמחבר גם יחד. בתלוש אוכל הפועל בשעת מלאכתו, ואסור לו לאכול לאחר שגמר את מלאכתו, ואילו במחבר אוכל לאחר שגמר את מלאכתו, ובשעת מלאכתו אסור לו לאכול.⁵⁹

56 רבנו ברוך ספרדי (ספר הנר, 129 ע"א; שיטת הקדמונים על שלש בבות, עמ' רלא); וזה לשונו: "העושה במחבר לקרקע בשעת גמר מלאכתן מן הקרקע, כגון בוצר ענבים, דכבר נגמרה מלאכתו, אבל אם היה בוצר בוסר לחומץ אינו אוכל" (ועיינו לעיל, הע' 52). ולהלן שם: "בזמן שאתה נותן לכליו של בעל הבית אתה אוכל, כלומר בדבר שנגמרה מלאכתו וראוי לתתו בכליו של בעה"ב אתה אוכל" (129 ע"ב; עמ' רלב). וראו להלן, והערה 58.

57 וזה לשונו: "כתב הר"ב כשתולשין אותו. כלומר שנגמר מלאכת בשולן שאינן צריכין עוד לקרקע".

58 ראו בבא מציעא פז סוף ע"ב.

59 שיטת הרמב"ם הוקשתה לראשונים – ראו: בית הבחירה של המאירי: "גדולי המחברים כתבו... והעושה במחבר כגון בוצר וקוצר אינו אוכל עד שיגמור עבודתו... ואנו פסקנו הפך דברים אלו בסוגית המשנה החמישית" (עמ' 327, ועיינו שם עמ' 336); טור חושן משפט סי' שלו: "כ' הרמב"ם העושה במחבר כגון בוצר וקוצר אינו אוכל אלא כשיגמור עבודתו כגון שיבצור ויתן לסל עד שימלאנו וינפץ הסל למקום אחר ויחזור ויבצור וימלאנו אינו אוכל אלא אחר שימלא הסל ע"כ ואיני יודע למה לא יאכל בעוד שמתעסק בבצירה וקצירה שלא אסרה תורה אלא בדבר שלא נגמרה מלאכתו אבל העושה בדבר שנגמרה מלאכתו יכול לאכול כ"ז שמתעסק בו". ר' שלמה חלמה, בעל מרכבת המשנה, התקרב להסבר שכתבנו על שיטת הרמב"ם שהיא מבוססת על לשון המשנה, וזה לשונו: "הנה הראב"ד נגרר אחר פרש"י דמפרש הא דתנן... דה"ק דבמחבר אינו אוכל אלא א"כ עושה מלאכת קצירה דחשיב גמר מלאכה מה שתולשו מן הארץ... ומ"ה הוקשה להראב"ד דמניין יצא לרבנו לחלק בין תלוש למחבר' בדתלוש אסור' לאכול משנגמר' מלאכתו ובמחבר אסור לאכול עד שיגמור עבודתו... ואולם מש"ר [= מה שכתב רבינו] כאן... דמדלא נקיט מתני' בדבר שבשעת גמר מלאכה ובדבר שלא נגמרה מלאכתו אלמא דלא איירי במהו' [ת] המלאכ' אלא בזמן האכילה... דהעושה במחבר' דומיא דקוצר אין רשאי לאכול בשע' קצירה' עד שיגמור' הקצירה ויתן תוך כליו של בע"ה ואח"כ יאכל דזהו פי' הפסוק ואל כליך לא תתן בזמן שאתה נותן לתוך כליו של ב"ה אבל העושה בתלוש אדרבה צריך לאכול קודם גמר מלאכה למעשה" (הל' שכירות פי"ב ה"ב, עיינו שם באריכות).

שמה יהודה פרידמן

בפירוש המשנה למד הרמב"ם איסור זה מן הפסוק "וְאֵל כִּלְיָיִךְ לֹא תִתֵּן" (דברים כג, כה). כלומר בזמן שכבר נתת לכליו של בעל הבית אסור לך לתת לכליך, אבל רשאי אתה לאכול; ואילו לפני שסיימת לתת בכליו של בעל הבית אסור לך לאכול. ובלשונו של הרמב"ם: במחבר "לא יאכל עד גמר מלאכה"; והוסיף ש"תלוש מן הקרקע, יש לו לאכול בשעת מלאכתו":

אמר ה' בשכיר שהותרה לו האכילה ואל כליך לא תתן (דברים כג, כה), ובא בקבלה בזמן שאתה נותן לכליו של בעל הבית אתה אוכל, ולפיכך לא יאכל עד גמר מלאכה. ואם היה הדבר שעובד בו תלוש מן הקרקע, יש לו לאכול בשעת מלאכתו, ולמדנו את זה ממה שאמר ה' לא תחסום שור בדישו, כמו שהשור אוכל בתלוש בשעת מלאכה כך גם הפועל.⁶⁰

לא ניתן לפרש "מלאכה" כאן אלא על מלאכתו של האדם, שכן, לשיטת רש"י, עד גמר מלאכה, למעשה, אי-אפשר לומר "יש לו לאכול בשעת מלאכתו" – יש "שעת גמר מלאכת הפרי", אבל "בשעת מלאכתו של הפרי" אינו סגנון סביר כלל וכלל. במשנה תורה, ממדודא קמא ואילך, האיסור של אכילה במחבר בשעת מלאכתו נלמד מן הפסוק "וחרמש לא תניף על קמת רֶעֶךָ" (דברים כג, כו). כלומר אסור לפועל לאכול בשעת החרמש, וכל זמן שהוא עוסק בקצירה לא יניף חרמש לאכילתו; וזה הלשון:

מה בין העושה בתלוש לעושה במחבר, שהעושה בתלוש אוכל עד שלא נגמרה מלאכתו, ומשנגמרה מלאכתו אסור לו לאכול, והעושה במחבר אינו אוכל אלא כשיגמור מלאכתו, אבל בשעת מלאכה הרי הוא בלא תעשה, שנ' וחרמש לא תניף וכו' מפי השמועה למדו שלא יאכל בשעת החרמש, אלא כל זמן שהוא עוסק בקצירה לא יניף חרמש לאכילתו וכן כיוצא בו.⁶¹

וכדעה זו כתב כבר הרמב"ם בספר המצוות שלו.⁶²

60 פירוש המשנה לרמב"ם (לעיל, הע' 19), בבא מציעא פ"ז מ"ב (עמ' עט).

61 הל' שכירות פ"ב ה"ב, בנוסח הראשון בכתיבת יד המחבר.

62 לאו רסו (מהר" קאפת, עמ' שו). וכך כתוב שם: "האזהרה שהזהר השכיר שלא יאכל בשעת עבודתו מן הדבר שהוא עובד בו אם היה עובד במחבר לקרקע" (במקור הערבי: "אלנהי אלהי נהי אלאג'יר ען אן יאכל פי חאל כ'דמתה מן אלשי אלהי יכ'דם פיה אד'א כאן יכ'דם במחבר לקרקע"). והנה, דבר זה נסתר מן הנאמר בעשה ר"א (עמ' קס), הפך דברים אלה ממש: "הצווי שנצטוינו להיות השכיר אוכל בשעת עבודתו מן הדבר שהוא עובד בו אם היה אותו דבר מחבר לקרקע" (במקור הערבי: "אלאמר אלהי אמרנא בכון אלאג'יר יאכל פי חאל כ'דמתה מן אלשי אלהי יכ'דם פיה אד'א כאן ד'לך אלשי מתצל באלארץ"). הרב קאפת העיר על לאו רסו "ואין מלאכתו גמר מלאכה" (עמ' שו הע' 34), אולם דוחק ליישב בכך את הסתירה הברורה (ומה עוד,

פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם

הרי זו היא שיטה קבועה ועומדת במשנתו ההלכתית של הרמב"ם מראשית דרכו, מפירוש המשנה ועד ספר המצוות, ועד לנוסח הראשון של משנה תורה, ששם כתב "והעושה במחובר אינו אוכל אלא כשיגמור מלאכתו, אבל בשעת מלאכה הרי הוא בלא תעשה" – הרי במלאכתו של פועל עסיקין.⁶³ אולם בתיקונים שתיקן הרמב"ם בין השיטין, המהווים בעינינו מהדורא תניינא, התחיל להכניס שיטה אחרת, המתקרבת בהרבה לשיטת רש"י. נעקוב אחר ארבעה מהלכים בתהליך עשיית ההלכות הללו, שבאה בהם נטייה זו לפירוש הביטוי.

תכונה בולטת בשכתובו של הרמב"ם היא התייחסותו למילה "מלאכה". בדיבורים החדשים שהוסיף הוא מסב "מלאכה" לא על מלאכתו של הפועל כפי שעשה בכתביו הקודמים אלא על מלאכת הפרי, וכשהוא רוצה לדבר על מלאכת הפועל, יש שהוא מוחק את המילה "מלאכה" וכותב "עבודה".⁶⁴

בשורות הראשונות של הפרק הנידון בהלכות שכירות נוספו שתי הוספות, אחת בין השיטין ואחת בגיליון – על פי שתי הוספות הללו יהא לשון הלכה א' כעת כך: "הפועל

שהרמב"ם טרם פירש "גמר מלאכה" על מלאכת הפרי באותו שלב של מפעלו ההלכתי. ובעשה ר"א, להלן: "והוא אמרו יתעלה כי תבא בכרם רעך ואכלת ענבים וכו' כי תבא בקמת רעך וקטפת מלילות בידך. וכבר נתבאר בגמר מציעאה כי משני פסוקים אלו למדנו שהאדם אוכל במחובר בשעת גמר מלאכה" (במקור: "וקד תביין פי גמר מציעאה אן מן הד'ין אלנצין תעלמנא אן אדם אוכל במחובר בשעת גמר מלאכה"). אין סתירה זו בולטת אלא למי שמשווה את העשה והלאו הנזכרים, שאלו מתוך לשון עשה ר"א לבד ימצא המעיין פירוש כלשהו (כגון "בקשר לעבודתו"). ועיין במהדורת ר"ח העליר (עמ' פח), שהאריך על האמור במשנה תורה והשגת הראב"ד, אבל לא נגע בקושיה זו כלל. בבבא מציעא פו ע"א: "מה כרם מיוחד דבר שגידולי קרקע ובשעת גמר מלאכה פועל אוכל בו אף כל דבר שגידולי קרקע בשעת גמר מלאכה פועל אוכל בו". בוודאי פירש הרמב"ם את הדברים על גמר מלאכת הפועל. בדיקה בחלק מכתבי היד של המקור הערבי לעשה ר"א בדיבור "יאכל פי חאל כ'דמתה" לא העלתה בינתיים שום שינוי גירסה. ובספר החינוך (שם): "שנצטוינו להיות השכיר אוכל בשעת עבודה מהדבר אשר יעבוד בו כשיהיה הדבר הוא דבר שגידולו מן הארץ ולא נגמרה מלאכתו!" גם בזאת הבדיקה בחלק מכתבי היד טרם העלתה שינוי כלשהו בעניין זה.

שיטת הרמב"ם מותאמת היטב לשיטת פרשנותו במשנה ד' להלן: "וכולם לא אמרו אלא בשעת 63 (ג)מר מלאכה אבל מפני השב אבידה לבעלים אמרו הפועלים אוכלין בהליכתן מאומן לאומן ובחזירתן מן (ל)גת וחמור עד שתהא פורקת" (כ"י קיפמן). בין אם אנו גורסים במשנה זו "מלאכה" (וזה נראית הגירסה המקורית), בין למי שגורס בה "גמר מלאכה", הרי "מלאכה" מוסבת על מלאכת האדם. וראו בפירושי לפרק השוכר את הפועלים (בהכנה), בסוגיא השבע עשרה, בפרשורט.

שילם ורהפטיג, שעסק במחיקות וחילופי לשון אלה בניסוחיו של הרמב"ם, העלה הסבר אחר: 64 "לא בכדי משתמש הרמב"ם פעם במונח 'מלאכה' ופעם במונח 'עבודה': הוא רצה למצוא ביטוי אחד לגמר המלאכה כולה, וביטוי אחד לגמר כל חלק מהמלאכה" – ש' ורהפטיג, דיני עבודה במשפט העברי, תל אביב תשכ"ט, עמ' 438.

שמה יהודה פרידמן

שהן עושין בדבר שגדוליו מן הארץ בין בתלוש בין במחובר, ועדיין לא נגמרה מלאכתו.⁶⁵ כלומר, "מלאכה" חוזרת ל"דבר", והרי היא מלאכתו של פרי! בזאת אנו נרמזים למהפך הגדול שחל בפרשנותו של הרמב"ם במשנה שאנו עוסקים בה, בנטישת שיטתו הראשונה ש"מלאכה" היא מלאכת הפועל ובאימוץ פרשנות כשיטת רש"י שהיא מלאכת הפרי. עדים אנו להשלכותיו של מהפך זה בתיקון נוסחן של כמה הלכות במשנה תורה בעניין זה.

המהלך הראשון

במהדורא קמא כתב הרמב"ם כך:

שהעושה בתלוש אוכל עד שלא נגמרה מלאכתו, ומשנגמרה מלאכתו אסור לו לאכול.

ברור לנו שבזאת משקף הרמב"ם את לשון המשנה (בבא מציעא פ"ז, מ"ב), והוא מפרש את המילה "מלאכה" במשנתנו כשיטתו הראשונה, שבמלאכתו של פועל מדובר. אולם במהדורא תניינא סגנן מחדש, וכתב כך:

שהעושה בתלוש אוכל עד שלא יגמור עבודתו ומשגמר עבודתו אסור לו לאכול.

מהדורא תניינא

שהעושה בתלוש אוכל עד שלא יגמור
עבודתו ומשגמר עבודתו אסור לו
לאכול

מהדורא קמא

שהעושה בתלוש אוכל עד שלא נגמרה
מלאכתו ומשנגמרה מלאכתו אסור לו
לאכול

65 שלמה אטלס (קטעים מספר יד החזקה לרבנו משה מן מיימון ז"ל, לונדון ת"ש, עמ' 26) העתיק את שתי ההוספות בסדר הפוך, "ועדיין לא נגמרה מלאכתו בין בתלוש בין במחובר", וכן הוא הסדר בכל עדי הנוסח של משנה תורה (= מהדורא תליתאה). ועיינו בהערה 6 שם, שהתקשה בפירוש הרבירים בעקבות הלחם משנה, כאילו גמר מלאכה במחובר מתייחס לגמר מלאכה למעשה (אשר לפירוש הנכון, ראו להלן). ולא נתקרה דעתו עד שביקש להכניס את יישובו של הלחם משנה לסדר העתקת לשון הרמב"ם: "ואפשר שצריך לקרוא: בין בתלוש ועדיין לא נגמרה מלאכתו בין במחובר". וראו מ' כשר, "הרמב"ם בדפוס ובכתב-יד", סיני, יח (תש"ו), עמ' קס, שאמנם קבע את הסדר הנכון, אולם כל דיונו ונימוקו שם הם ללא יסוד, כאילו הוסיף הרמב"ם את ההוספות הללו בין השיטין ובגיליון לפני שהשלים את כתיבת הכתוב להלן בפנים. משה לוצקי נקט בעניין זה כלל, ועל ידי הגיע לסדר הנכון בהעתקת שתי ההוספות, וזה לשונו: "דרכו של רבינו בכל הכ"י הזה להוסיף הוספותיו בראשונה בין השיטין וכשהשטח בין השיטין כבר נמלא או הוא צר מלהכיל את ההוספה או הוא כותבה על הגליונות מול מקומה הראוי לה" – מ' לוצקי, פרקים מספר משנה תורה שנכתבו בעצם יד קדשו של רבינו המחבר ז"ל, הוצאת עם-חי (שולזינגר), ניו יורק תש"ז, ח ע"א. נעקוב אחר כלל זה במהלך עיון בנוסח הראשון כולו, בס"ד.

ההלכה לא זזה ממקומה, אבל לשונה השתנתה: לא "עד שלא נגמרה מלאכתו", אלא "עד שלא יגמור עבודתו". לאור הבנתו החדשה את משמע המילה "מלאכה" שבמשנה, ניתק הרמב"ם את הלכתו מן הדין השנוי במשנה, ולכן ניסח "עבודה" – מונח חדש – במקום "מלאכה", לשון המשנה.⁶⁶

כלשון מהדורא תניינא כן הלשון גם במהדורא תליתאה, כלומר, ברוב כתבי היד,⁶⁷ ואף בדפוסים הראשונים של משנה תורה. אולם, משגמלה אצל הרמב"ם ההכרה שהמילה "מלאכה" במשנה מוסבת על מלאכת הפרי ולא על מלאכת הפועל, וניתק את ההלכה שלו מזו שבמשנה, אין עוד מקור כלשהו לדין לפי הבנתו הראשונה, שאסור לפועל לאכול בתלוש משגמר עבודתו. דומה שברבות הימים הכריע הרמב"ם שדין המשנה בתלוש לפי הבנתו הראשונה אינו קיים יותר לאחר שפירש את המשנה כפירוש רש"י – שהרי אם במחבר עדיף שירכו הפועל את אכילתו בשעת גמר עבודתו כדי למנוע ביטול מלאכה,⁶⁸ מדוע לא יעשה כן אף בתלוש, כל עוד לא נגמרה מלאכת הפרי למעשה? ומה עשה הרמב"ם? במהדורה רביעאה מחק דין זה לגמרי, על סגנונו החדש "עבודה" במקום "מלאכה", והגיה בזה הלשון: שהעושה בתלוש אוכל בדבר שלא נגמרה מלאכתו למעשה ולחלה.

- אם אכן העתקת הטיוטה לנקי במהדורה השלישית נעשתה בידי הרמב"ם עצמו הרי שם הסדר הפוך, ושם לא הקפיד בזאת; וצ"ע.
- 66 ולשיטתנו הבנה חדשה זו באה לו לאחר תקופה מסוימת. וכבר העיר לוצקי: "כשמדבר על העושה בתלוש התחיל בלשון המשנה 'עד שלא נגמרה מלאכתו' אחר כך מחק זה וכתב בין השיטין במקום נגמרה – יגמור, ובמקום מלאכתו כתב עבודתו, אולם בדין העושה במחבר כתב מלאכתו" (עמ' ח). תיאור זה לוקה בחסר, ללא התייחסות לעובדה שהתיקון הוא תיקון שלאחר זמן, וללא הסבר לטעמו, וכאילו הכל שיפורי סגנון של על-אתר בלבד. גם אטלס (לעיל, הע' 65) לא הביע שום הסבר לדבר, ואף שינה את דרך דיווחו בגלל דמיון מהדורא קמא למשנה, שכתב "ובכאן השארתי בגוף הטקסט את הדברים שנמחקו ורק שמתים במסגרות עגולות משום שכן היא לשון המשנה" (עמ' 27 הע' 15). כשר (לעיל, הע' 65) העיר "מחק את המלים: נגמרה מלאכתו. ומשנגמרה מלאכתו, וכותב למעלה בסגנון אחר המתאים יותר: יגמור עבודתו ומשגמר עבודתו" (עמ' קס), ולא נימק מדוע "מתאים יותר". במהדורת קלמן כהנא (דפים מספר משנה תורה מהדורא קמא, ספר משנה תורה, ו, ירושלים תשי"ז) אין שום התייחסות לשכתוב זה.
- 67 ובדברי הראשונים. בבית הבחירה למאירי: "גדולי המחברים כתבו עושה בתלוש אוכל עד שלא יגמור עבודתו, ומשגמר עבודתו אסור לו לאכול" (עמ' 327); בספר החינוך: "שהעושה בתלוש אוכל עד שלא יגמור עבודתו, ומשיגמור עבודתו אסור לו לאכול" (סי' תקמז; מהר"ש שוועל, עמ' תרע), בסתם, וכרגיל, על פי ספר המצות לרמב"ם.
- 68 עיינו הל' ג'.

מהדורא תניינא ותליתא	מהדורא רביעא
שהעושה בתלוש אוכל עד שלא יגמור עבודתו ומשגמר עבודתו אסור לו	שהעושה בתלוש אוכל בדבר שלא לאכול נגמרה מלאכתו למעשר ולחלה. ⁶⁹

זוהי מלאכה התלויה בדבר, ולא באדם העובד. אין תועלת רבה לנסח "עבודה" במקום "מלאכה" כפי שנעשה במהדורה השנייה, שהרי בהבנה החדשה של לשון המשנה אין דין תלוש קשור לעבודתו של פועל כלל, אלא בגמר מלאכת הפרי למעשר ולחלה בלבד. והוא כפירוש רש"י למשנה זו ממש, שכתב: "עד שלא נגמרה מלאכתו למעשר, ואם בר חלה הוא עד שלא נגמרה מלאכתו לחלה".

זה הדין שהכניס הרמב"ם במהדורה הרביעית: "שהעושה בתלוש אוכל בדבר שלא נגמרה מלאכתו למעשר ולחלה". תהליך הטיפול התרחש אפוא בשני שלבים. בתחילה התאים הרמב"ם את נוסח משנה תורה לצד הלשוני והסגנוני של הפירוש החדש למשנה, ולכן לא "מלאכה" כבמשנה אלא "עבודה", והוא כעת דין אחר ולא זה השנוי במשנה; ולבסוף חזר לסגנון המשנה, ולהלכתה גם יחד, והתוצאה היא הלכה כפירוש רש"י ממש: מלאכת הפרי.

69 כן הוא בעדי הנוסח של המהדורה הרביעית, וכן בדפוס רומי [מיוחס לשנת ר"מ], דפוס קושטא רס"ט, ודפוסים אחרים, עד דפוס בראגדין, ונציה ש"י, ועד בכלל. בדפוס ונציה של"ד: "אוכל בדבר עד שלא נגמר מלאכתו ומשגמר מלאכתו אסור לו לאכול"; וכן הוא מדפוס אמשטרדם תס"ב ואילך, ובדפוסים שלפניו. גירסה זו נתהוותה על ידי הכנסה חלקית של מהדורא רביעא בדפוס ונציה של"ד, שהודפס עם תיקונים מדפוסים שהוגהו במצרים (כבלשון השער: "הכל הוגה עם רוב העיון והשקידה בהעתק הבא מצפת תוב"ב וגם בהעתק מעיין ומוגה משיבת מצרים"); ועיין מ' עסיס, "משהו על 'כסף משנה' לספר זרעים ועל נוסח ספר זרעים של מפרשי הרמב"ם בזמנו של מרן", אסופות, ג (תשמ"ט), עמ' רפד; משנה תורה לרמב"ם, מהד' ש' פרנקל, יא, ספר משפטים, ירושלים ובני ברק תשמ"ט, עמ' תקטו). עיקר השלד של מהדורא תליתא קיים, עם הסיים המפורש, "ומש... אסור לו לאכול", ועליו הורכבו שני יסודות ממהדורא רביעא: "בדבר", וחילוף "מלאכה" במקום "עבודה". ועיינו הע' 88. המהדורה הרביעית הובאה במיוחד לריטב"א: "כתב הרב רבי משה ז"ל מה בין העושה בתלוש לעושה במחובר שהעושה בתלוש אוכל בדבר שלא נגמרה מלאכתו למעשר ולחלה" וכו' (לדף צא ע"ב, עמ' 207 [אמשטרדם תס"ט, מח ע"ב מן הספר]). המהדיר, האמון על דפוס הרמב"ם של אחר של"ד, הקיף את המילים "למעשר ולחלה", וכתב ב"כור זהב" (אות ש'): "הקפתי זאת שאין זה מלשון הרמב"ם, והריטב"א פי' כן וכ"כ ה"מ".

פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם

מהדורא קמא	מהדורא תניינא ותליתא	מהדורא רביעתא
שהעושה בתלוש אוכל	שהעושה בתלוש אוכל	שהעושה בתלוש אוכל
עד שלא נגמרה מלאכתו,	עד שלא יגמור עבודתו	בדבר שלא נגמרה
ומשנגמרה מלאכתו	ומשגמר עבודתו אסור	מלאכתו למעשר ולחלה
אסור לו לאכול	לו לאכול	

המהלך השני

עתה נעבור לדין אכילת פועל מן הפירות במחובר. גם כאן ראוי להחליף את המילה "מלאכתו" שבנוסח הראשון ולכתוב "עבודתו", אך תיקון זה לא נעשה במהדורא תניינא. ואכן, לא אחת שרדו חלקים מן הסגנון הישן ולא הוחלפו בשעה שרשם הרמב"ם את תיקוניו, בוודאי במהירות רבה, כפי שכתב הקולמוס מורה. אולם במהדורא תליתא נזקק הרמב"ם לתיקון זה ממש, ותחת "כשיגמור מלאכתו" כתב "כשיגמור עבודתו".

מהדורא קמא ותניינא	מהדורא תליתא
אינו אוכל אלא כשיגמור מלאכתו.	אינו אוכל אלא כשיגמור עבודתו.

בתלוש ראינו שהרמב"ם נטש את הדין שבו פירש את המשנה לראשונה, שהרי אין לו כל מקור אחר, ובמהדורא רביעא החליף אותו בהלכה שבה מתפרשת המשנה כבפירוש רש"י, ואילו במחובר לא נטש את הדין שכתב מתחילה. עדיין סבור הרמב"ם שאסור לפועל במחובר לאכול בשעת עבודה, ולכן החליף את המילה "מלאכה" במילה "עבודה", כדי לנתק את הדברים מן המשנה. יש לרמב"ם מקור אחר להלכה זו (ראו להלן, המהלך השלישי), גם אם לפי שיטתו החדשה אין המשנה מדברת בזאת.

אלא שמכל מקום, על הרמב"ם לשקף בפסקים הללו גם את הדין שהמשנה מדברת בו לפי השיטה החדשה, דין שרש"י הגדיר "כשתולשין אותו"; כלומר, מכל הפועלים החקלאים רק עובדי הקציר אוכלים מן היבול. ודין זה חסר מן הסעיפים בראש פרק י"ב באותו מקום שהמחבר מוסר את הדינים המפורשים במשנה זו. במהדורה השלישית מצא מקום להזכיר אותו במפורש, והוסיף שלוש מילים – "כגון בוצר וקוצר" – נוסח המתאים ללשונו של רש"י עד לאחת: "כשתולשין אותו".

מהדורא קמא ותניינא	מהדורא תליתא
והעושה במחובר אינו אוכל אלא כשיגמור מלאכתו.	והעושה במחובר כגון בוצר וקוצר אינו אוכל אלא כשיגמור עבודתו.

שם יהודה פרידמן

הרי כמעשהו של הרמב"ם בתלוש כן מעשהו במחבר: דאג לתיקון הלשון בהחלפת "מלאכה" ל"עבודה", ודאג לשקף את הדין של המשנה לפי עמדתו החדשה. אלא שבזאת שונה מחבר מתלוש: במחבר דְּבִק הרמב"ם הן בדין המשנה לפי הפירוש החדש (ולכן הוסיף "כגון בוצר וקוצר"), הן בדין שייחס לה מתחילה, שהקפיד כעת לנסח אותו בסגנון המרחיק מלשון המשנה: "אינו אוכל אלא כשיגמור עבודתו" – "עבודה" תחת "מלאכה". ננסה כעת לעמוד על הבדל זה בין תלוש למחבר. מדוע בתלוש נטש הרמב"ם אף את הדין שלמד מתחילה מן המשנה, אולם במחבר דְּבִק בו? אין זה אלא מפני שלדין זה יש מקור עצמאי, מחוץ למשנה.

המהלך השלישי

במהדורא קמא כתב הרמב"ם כך:

והעושה במחבר אינו אוכל אלא כשיגמור מלאכתו, אבל בשעת מלאכה הרי הוא בלא תעשה, שנ' וחרמש לא תניף וכו' מפי השמועה למדו שלא יאכל בשעת החרמש, אלא כל זמן שהוא עוסק בקצירה לא⁷⁰ יניף חרמש לאכילתו, וכן כיוצא בו.

בדברים אלה לא הטיל הרמב"ם שום שינוי בשרידים שבכתיבת ידו, ונשארו בהווייתם במהדורא תניינא. במהדורא תליתאה, מלבד השינויים ברישא, שכבר תיארו אותם לעיל, הוסיף דיבור שלם הפותח "כגון שיבצור".⁷¹ בסיום הדיבור חוזר ומתחבר הלשון למה שנכתב כבר במהדורות הראשונות, למקום שכתוב "אבל בשעת מלאכה הרי הוא בלא תעשה". גם כאן הצירוף "שעת מלאכה" ראוי לעדכון לפי הבנתו החדשה של הרמב"ם, ש"מלאכה" במשנה אינה קשורה לפועל אלא לפרי.

במהדורה השלישית סוגנו "המתבטל ממלאכתו ואוכל בשעת מלאכה". מבחינה תחבירית סגנון זה מותאם להכנסת הדיבור החדש הארוך בין שני חלקי המשפט, ולכן הוא פותח כמשפט חדש. אולם המינוח עדיין כולל "בשעת מלאכה" כבמהדורות הראשונות, מלאכתו של פועל,⁷² והוא כאמור דבר הטעון תיקון. לפיכך בא הרמב"ם בתיקונים שלאחר הפצת הספר, שאנו מכנים אותם מהדורה רביעית, והסיר את המילים הללו. מלבד מחיקת שתי המילים "בשעת מלאכה" אף הוסיף הרמב"ם דיבור שלם: "או

70 "בקצירה לא" – שתי תיבות אלה כתובות בין השיטין, לאחר שהכתוב מראש נמחק בחזקה (בכסוי מלא בדיו) ולא ניתן לקרוא בשלמות. מכל מקום, דומה שגם שם ביקש הרמב"ם לכתוב "בקצירה לא", וקרוב שנפלה שם טעות כתיבה כלשהי. על סוגי המחיקה ראו ש"י פרידמן, לעיל הע' 1.

71 דיונו בו יבוא במקום אחר (ראו לעיל, הע' 48).

72 בספר החינוך סוגנו "והמתבטל בשעת המלאכה ואוכל עובר בלאו" (מהד' שעוועל עמ' תרעא).

שאכל שלא בשעת גמר מלאכה".⁷³ שני התיקונים משלימים זה את זה: "ואוכל בשעת מלאכה" נוגד את ההבנה החדשה ש"מלאכה" במשנה היא מלאכת הפרי, כשיטת רש"י, ולכן נמחק. בדיבור החדש, "שאכל שלא בשעת גמר מלאכה", גמר מלאכה מוסב כאן על גמר מלאכת הפרי, בהתאם מלא להבנה החדשה, וכשיטת רש"י בפירושו. ההוספה שבמהדורא רביעאה, "או שאכל שלא בשעת גמר מלאכה", תואמת את לשון המשנה "ואלו שאין אוכלין העושה במחובר לקרקע בשעה שאין גמר מלאכה". במהדורא קמא כתב הרמב"ם "אבל בשעת מלאכה הרי הוא בלא תעשה", ומדוע החליף את הלשון הפשוט "בשעת מלאכה" בלשון המסורבל "שלא בשעת גמר מלאכה"? אין זה כי אם משום שבכך בא הרמב"ם לתת ביטוי אמיתי למשנה שהיתה נראית פשוטה לראשונה (מלאכת האדם), ולמעשה היא מסורבלת (מלאכת הפרי).⁷⁴ כעת אין האיסור "לאכול

73 כך למדים אנו מנוסח של קבוצה שלמה של כתבי יד, שקבענו אותם בשורות התחתונות של הסינופסיס, ושיעורנו שהסכמת עדי נוסח אלה מעידה על קליטת הגהות ותיקונים שהגיה ותיקן הרמב"ם לאחר הפצת הגל הראשון של עותקי משנה תורה. הספרים שהוגהו אחר כך מספרו האישי של הרמב"ם (או כאלה שהוגהו על פיהם ועל פי הוראות הרמב"ם באיגרותיו) הם העשויים למסור את המהדורה הרביעית (ראו בפרוטרוט במאמרי, לעיל הע' 1). מעניין שכ"י אסקוריאל, השותף לקבוצה זו בהגהה של מהדורה רביעית שעסקנו בה לעיל ("בדבר שלא נגמרה מלאכתו למעשר ולחלה"), ונושא ציון מפורש שהוגהה מספרו של המחבר (עיינו לעיל, הע' 8), אינו כולל מהדורה רביעית כאן. לגבי מהדורה זו, אמנם הדיבור הנוסף כאן מובא במיוחד לריטב"א ("עוד כתב המבטל ממלאכתו ואוכל או שאכל שלא בשעת גמר מלאכה הרי זה עובר בלא תעשה" וכו') ובטור חושן משפט סימן של"ז. ("כתב הרמב"ם המבטל מלאכתו ואוכל בשעת מלאכה או שאכל שלא בשעת גמר מלאכה הרי זה עובר בלא תעשה וכן אם הולך בידו ממה שעושה או שנותן לאחרים עובר בלא תעשה עכ"ל"). כמובא בטור כלל ברישא "בשעת מלאכה" [וכך הוא בכ"י ביהמ"ד Rab. 691 וכו' Rab. 1118] כבמהדורא תליתאה, ולא זכה להימחק, אולם המהדורה הרביעית הזו הופצה בעיקר במזרח. היא נקלטה כאן במדרש הגדול, שמדרשו על דברים כ"ג, כ"ה, בנוי על דברי הרמב"ם (ראו להלן, הע' 76), וכך כתוב שם: "הרי זו אוהרה לפועל המבטל ממלאכתו ואוכל או שאכל שלא בשעת גמר מלאכה שנאמר וחרמש לא תניף על קמת רעך, כלומר כל זמן שהוא עוסק בקצירה לא יניף חרמש לאכילתו" (עמ' תקלה). שתי המהדורות (כלומר, ג' וד') בדיבור זה באות לביטוי מלא בדברי הלחם משנה (ר' אברהם ב"ר משה די בוטון, נפטר בשנת שמ"ח, 1588) להלכה זו: "המבטל ממלאכתו ואכל או שאכל שלא בשעת גמר מלאכה. כך היא הגירסא בדברי רבינו ז"ל בקצת ספריו... ובקצת ספרים ליתיה בדברי רבינו חלוקה דאו שאכל שלא בשעת גמר מלאכה אלא המתבטל ממלאכתו לבד"; בסוף דבריו קיצר המחבר בתיאור הספרים הכוללים בלבד את הנוסח הנקרא אצלנו המהדורא השלישית. יש לשער שכתבי יד אלה גרסו את המילים "ואוכל בשעת מלאכה". מדפוס ונציה ש"י עדיין כמהדורא תליתאה: "המבטל ממלאכתו ואוכל בשעת מלאכה". בדפוס ונציה של"ד ואילך כבמהדורא רביעאה: "המבטל ממלאכתו ואכל או שאכל שלא בשעת גמר מלאכה". מהדורא רביעאה הוגהה בדפוס ונציה של"ד, וכך הנוסח ממנו ואילך.

74 דהיינו, בשעת קצירה, כשיטת רש"י. דברי הרמב"ם עצמו בנוסח המסורבל, "או שאכל שלא בשעת גמר מלאכה", היו קשים למפרשים. הלחם משנה פירש "או שאכל בעת העשייה, והיינו או שאכל שלא בשעת גמר מלאכה". אולם קשה לפרש כן כדבר שונה מן האיסור הראשון (עיינו

בשעת מלאכה", שהרי פרי אין לו שעת מלאכה. יש לו "שעת גמר מלאכה" ולכן הגדרת האיסור שבמשנה היא "לאכול שלא בשעת גמר מלאכה". להלן השוואת המהדורות.

בלחם משנה (שם), ובמיוחד לאור דברי הרמב"ם במהדורות הקודמות, שמונה זה נאמר בלשון פשוט יותר. ובעל מרכבת המשנה כתב (להלכה ב'): "שוב כ"ר [=כתב רבנו] ה"ג דהעושה במחומר ואכל בשעת קצירה עד שלא נתן לתוך כליו של בע"ה ה"ז בל"ת והיינו דרשא דספרי וחרמש לא תניף בשעה שאתה מניף חרמש על קמת בע"ה פי' דהאכל בשעת קצירה בלאו שהרי עדיין לא נתן לתוך כליו של בע"ה והיינו דתנן העושה במחומר בשעת גמר מלאכה דהיינו לאחר שמיילא וניפץ סל א' לכלי בע"ה וכו'. אף פירוש זה קשה. הנה כך גרסין בבבא מציעא צב ע"א: "דאמר רב אסי אפילו לא שכרו אלא לבצור אשכול אחד אוכלו ואמר רב אסי אפילו לא בצר אלא אשכול אחד אוכלו וצריכא דאי אשמעינן הך קמייתא משום דלא איכא למיתב לכליו של בעל הבית אבל היכא דאיכא למיתב לכליו של בעל הבית אימא ליתב ברישא והדר ליכול ואי אשמעינן בהא דאפשר לקיומי לבסוף אבל היכא דלא אפשר לקיומי לבסוף אימא לא צריכא". לפי רב אסי בתרייתא אסור לו לאכול אשכול ראשון (ופירש רש"י: "לא זיכתה לו תורה אלא אם כן נתן"). אולם הרמב"ם לא פסק הלכה זו אלא פסק כחכמים במשנה, המתירים (בית יוסף, חושן משפט סי' שלז): "והרי"ף השמיט מאי דאיתמר בגמרא ולא כתב אלא המשנה כצורתה משמע דסבירא ליה דהלכה כחכמים וליתנהו להנך מימרי דרב אסי וגם הרמב"ם ז"ל בפרק י"ב מהלכות שכירות [ה"א] פסק כחכמים והשמיט מימרי דרב אסי"; עיינו שם). אלא "האוכל שלא בשעת גמר מלאכה" פירושו פשוט בשיטת רש"י למשנה, ורוצה לומר שעבד במלאכה אחרת ולא במלאכת הקציר.

הסגנון ה"מסורבל" בא במניין המצוות לרמב"ם: "רסו שלא יאכל השכיר שלא בשעת גמר מלאכה מן המחומר שהוא עושה בו שני' וחרמש לא תניף וכו'"; ואילו בספר המצוות, בלאו רסו – "והמצוה השבע וששים ומאתים, האזהרה שהזהיר השכיר שלא יאכל בשעת עבודתו מן הדבר שהוא עובד בו אם היה עובד במחומר לקרקע" (ראו להלן, סמוך לציון 76) – הסגנון הפשוט. וצריך בירור אם נוכל למצוא בזה שינויי גירסאות בכתבי היד. שהנה, בדפוסים עצמם דברים בגו. בפרטי המצוות הבאים אחרי מניין המצוות בדפוסים שלפנינו "שלא יאכל השכיר מן המחומר שלא בשעת גמר מלאכה", כבמניין המצוות, אולם בדפוס רומי שם: "שלא יאכל השכיר מן המחומר בשעת מלאכה" – הסגנון הפשוט! בפרטי המצוות שבראש ספר משפטים: "שלא יאכל השכיר מן המחומר שלא בשעת גמר מלאכה". כן הוא בדפוסים שלפנינו, אולם אף כאן בדפוס רומי "שלא יאכל השכיר מן המחומר בשעת מלאכה". בכ"י אוקספורד הונטינגטון 80 ("הוגה מספרי") "שלא יאכל השכיר מן המחומר בשעת מלאכה", ומעל השורה ביד שנייה נוספה "גמר!" בין כתבי היד מצאנו שלושה סגנונות בראש ספר משפטים: "שלא יאכל השכיר מן המחומר בשעת מלאכה"; "שלא יאכל השכיר מן המחומר שלא בשעת גמר מלאכה"; "שלא יאכל השכיר מן המחומר שלא בשעת מלאכה" (ראו להלן בנספח א'). הראשון נראה לי הסגנון המקורי, שעוד קיים היה במהדורה השלישית; השני נוסח המהדורה הרביעית, ואכן שלושת כתבי היד ששימרו נוסח זה בראש ספר משפטים הם המשקפים את המהדורה השלישית בגוף ההלכות [!]; השלישי יישום מוטעה של המהדורה הרביעית. ועיינו הל' מלכים פ"ט ה"ט, ושם: "בן נח חייב על הגזל... אפילו פועל שאכל שלא בשעת מלאכה, על הכל הוא חייב, והרי הוא בכלל גזלן". ובסנהדרין נו ע"א: "כיוצא בו בגזל מאי היא אמר רב אחא בר יעקב לא נצרכה אלא לפועל בכרם פועל בכרם אימת אי בשעת גמר מלאכה התיירא הוא אי לאו בשעת גמר מלאכה גזל מעליא הוא"; ופירש רש"י "בשעת גמר מלאכה, כגון ששכרו לבצור", עיינו שם. וצריך עיון בעדי הנוסח של משנה תורה.

פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם

הלכות שכירות מהדורא קמא ותניינא	הלכות שכירות מהדורא תליתאה	הלכות שכירות מהדורא רביעאה
והעושה במחובר אינו אוכל אלא כשיגמור מלאכתו	והעושה במחובר כגון בוצר וקוצר אינו אוכל אלא כשיגמור עבודתו	והעושה במחובר כגון בוצר וקוצר אינו אוכל אלא כשיגמור עבודתו
כגון שיבצור ויתן בסל עד שימלאנו וינפץ הסל למקום אחר ויחזור ויבצור וימלאנו ואינו אוכל אלא עד אחר שימלא הסל, אבל מפני השב אבידה לבעלים אמרו חכמים שיהיו הפועלין אוכלין בהליכתן מאומן לאומן ובחזירתן מן הגת כדי שלא יבטלו ממלאכתן וישבו לאכול אלא אוכלין בתוך המלאכה כשהן מהלכין ואינן מבטלין.	כגון שיבצור ויתן בסל עד שימלאנו וינפץ הסל למקום אחר ויחזור ויבצור וימלאנו ואינו אוכל אלא עד אחר שימלא הסל, אבל מפני השב אבידה לבעלים אמרו חכמים שיהיו הפועלין אוכלין בהליכתן מאומן לאומן ובחזירתן מן הגת כדי שלא יבטלו ממלאכתן וישבו לאכול אלא אוכלין בתוך המלאכה כשהן מהלכין ואינן מבטלין.	כגון שיבצור ויתן בסל עד שימלאנו וינפץ הסל למקום אחר ויחזור ויבצור וימלאנו ואינו אוכל אלא עד אחר שימלא הסל, אבל מפני השב אבידה לבעלים אמרו חכמים שיהיו הפועלין אוכלין בהליכתן מאומן לאומן ובחזירתן מן הגת כדי שלא יבטלו ממלאכתן וישבו לאכול אלא אוכלין בתוך המלאכה כשהן מהלכין ואינן מבטלין.
אבל בשעת מלאכה הרי הוא בלא תעשה [וכו'].	המבטל ממלאכתו ואוכל בשעת מלאכה	המבטל ממלאכתו ואוכל או שאכל שלא בשעת גמר מלאכה
הרי הוא בלא תעשה [וכו'].	הרי זה עובר בלא תעשה [וכו'].	

המהלך הרביעי

שוב פעל הרמב"ם בהלכה זו במה שהסיר את המילים "שלא יאכל בשעת החרמש".
מחיקה זו צריכה עיון ולימוד: מפני מה כתב הרמב"ם כן מתחילה, ומפני מה מחק את
המילים הללו אחר כך?

ש מא יהודה פרידמן

הלכות שכירות מהדורא רביעאה	הלכות שכירות מהדורא תליתאה	הלכות שכירות מהדורא קמא ותניינא
והעושה במחובר כגון בוצר וקוצר אינו אוכל אלא כשיגמור עבודתו	והעושה במחובר כגון בוצר וקוצר אינו אוכל אלא כשיגמור עבודתו	והעושה במחובר אינו אוכל אלא כשיגמור מלאכתו
כגון שיבצור ויתן בסל עד שימלאנו וינפץ הסל למקום אחר ויחזור ויבצור וימלאנו ואינו אוכל אלא עד אחר שימלא הסל, אבל מפני השב אבידה לבעלים אמרו חכמים שיהיו הפועלין אוכלין בהליכתן מאומן לאומן ובחזירתן מן הגת כדי שלא יבטלו ממלאכתן וישבו לאכול אלא אוכלין בתוך המלאכה כשהן מהלכין ואינן מבטלין.	כגון שיבצור ויתן בסל עד שימלאנו וינפץ הסל למקום אחר ויחזור ויבצור וימלאנו ואינו אוכל אלא עד אחר שימלא הסל, אבל מפני השב אבידה לבעלים אמרו חכמים שיהיו הפועלין אוכלין בהליכתן מאומן לאומן ובחזירתן מן הגת כדי שלא יבטלו ממלאכתן וישבו לאכול אלא אוכלין בתוך המלאכה כשהן מהלכין ואינן מבטלין.	
המבטל ממלאכתו ואוכל או שאכל שלא בשעת גמר מלאכה	המבטל ממלאכתו ואוכל בשעת מלאכה	אבל בשעת מלאכה
הרי זה עובר בלא תעשה שנ' וחרמש לא תניף וגו', מפי השמועה למדו שכל זמן שהוא עוסק בקצירה לא יניף חרמש לאכילתו	הרי זה עובר בלא תעשה שנ' וחרמש לא תניף וגו', מפי השמועה למדו שכל זמן שהוא עוסק בקצירה לא יניף חרמש לאכילתו	הרי הוא בלא תעשה, שנ' וחרמש לא תניף וכו' מפי השמועה למדו שלא יאכל בשעת החרמש, אלא כל זמן שהוא עוסק בקצירה לא יניף חרמש לאכילתו
וכן כל כיוצא בזה.	וכן כל כיוצא בזה.	וכן כיוצא בו.

פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם

כשיטה זו, ש"שעת חרמש" היא שעת איסור אכילה, כבר כתב הרמב"ם בספר המצוות שלו: "אמרו, חרמש לרבות כל בעלי חרמש ובשעת חרמש, כלומר בזמן הקציר לא תקצור לעצמך".⁷⁶

ספר המצוות, לאו רסז (תרגום עברי)

והמצוה השבע וששים ומאתים, האזהרה שהזהר השכיר שלא יאכל בשעת עבודתו מן הדבר שהוא עובד בו אם היה עובד במחובר לקרקע והוא אמרו יתעלה וחרמש לא תניף על קמת רעך. אמרו חרמש לרבות כל בעלי חרמש ובשעת חרמש כלומר בזמן הקציר לא תקצור לעצמך. וכבר נודע שהפסוק הזה לא נאמר אלא בשכיר ושאמרו כי תבא הכוונה בו כי תבוא שכיר, כמו שאמר התרגום ארי תיתגר. ובשביעי דמציעאה אמרו אלו אוכלין מן התורה העושה במחובר לקרקע בשעת גמר מלאכה. ושם נתבאר דיני מצוה זו.

ספר המצוות, לאו רסז (מקור ערבי)

ואלמצוה אלסבעה וסתין ומאתין, אלנהי אלד' נהי אלאג'ר ען אן יאכל פי חאל כ'דמתה מן לאשי אלג'ר יכ'דם פיה אד'א כאן יכ'דם במחובר לקרקע והו קולא תעאלי וחרמש לא תניף על קמת רעך. קאלוא חרמש לרבות כל בעלי חרמש ובשעת חרמש, יעני וקת אלחצאד לא תחצד לנפשך וקד עלם אן הד'א אלנץ אנמא ג'א פי לאעג'ר, ואן קולה כי תבא יריד בה אד'א דג'לת מסתאג'ר כמא קאל אלתרגום ארי תיתגר. ופי סאבע מציעאה קאלוא אלו אוכלין מן התורה העושה במחובר לקרקע בשעת גמר מלאכה. והנאך תביינת אחכאם הד'א אל מצוה.

והשאלה הנשאלת היא מניין הוציא הרמב"ם את שיטתו ש"שעת חרמש" באה כהגדרת שעת איסור? הרי בסוגיית הבבלי נאמר "בשעת חרמש אכול", כלומר, שעת חרמש היא שעת היתר, ולא שעת איסור!⁷⁷

76 כלשון זה במדרש תנאים: "וחרמש לא תנ' לרבות כל בעלי חרמש ובשעת חרמש" (מהד' הופמן, עמ' 153), על פי מדרש הגדול שם, מהד' פיש עמ' תקלה. והלשון בוודאי על פי ספר המצוות לרמב"ם, וכפי שהמשך הדיבור הוא על פי הלכות שכירות שבמשנה תורה. במהדורת הופמן ובמדרש הגדול לדיבור הנידון לא צוין אלא לבבא מציעא פו ע"ב, שאכן ניסח הרמב"ם את דבריו על פי דברי הגמרא שם, ובהיפוך השיטה.
77 ראו לחם משנה.

שמה יהודה פרידמן

ספרי דברים, פ"ס' רסז	ירושלמי מעשרות פ"ב ה"ד, נ	בבא מציעא פז ע"ב
ע"א		
כי תבא בקמת רעך	כתיב כי תבוא בקמת רעך	אמר שמואל אמר קרא וחרמש לרבות כל בעלי חרמש והאי חרמש מיבעי ליה
יכול לעולם	יכול בשאר כל אדם הכתוב מדבר	
תלמוד לומר וחרמש לא תניף, בשעה שאתה מניף חרמש על קמת בעל הבית.	תלמוד לומר וחרמש לא תניף על קמת רעך את שיש לו רשות להניף ואי זה זה הפועל	בשעת חרמש אכול שלא בשעת חרמש לא תיכול
רעך, פרט לאחרים. רעך, פרט לגבוה. וקטפת מלילות בידך, שלא תהא קוצר במגל.	איסי בן עקביה אומר בשאר כל אדם הכתוב מדבר	
וחרמש לא תניף בשעה שאתה מניף חרמש על קמת בעל הבית.	מה תלמוד לומר וחרמש לא תניף מיכן שאין לו רשות לאכול אלא בשעת הנפת מגל	

בספרי דברים נאמר "וחרמש לא תניף, בשעה שאתה מניף חרמש על קמת בעל הבית" – אין הספרי מפרט אם קביעת השעה מגדירה שעת היתר או שעת איסור. הרמב"ם כנראה פירש את הספרי כלשוננו: האיסור "לא תניף" הוא לאו שפירושו "לא תאכל", ולא זה שייך בשעה שאתה מניף חרמש על קמת בעל הבית. אמנם פירוש זה נוגד את מקבילות הספרי שבירושלמי ובבבלי, שבשתייהן מודגש שאותה שעה היא שעת היתר: "מה תלמוד לומר וחרמש לא תניף מיכן שאין לו רשות לאכול אלא בשעת הנפת מגל", כלשון הירושלמי; ואילו בבבלי כאמור: "בשעת חרמש אכול". הרמב"ם פירש את הספרי אפוא שלא כמקבילותיו.⁷⁸ ובאמת, יש שלוש אפשרויות לפרש "בשעה שאתה מניף חרמש": שתיים חיוביות – לומר שבפועל המניף חרמש הכתוב מדבר, והוא זה שיש לו רשות לאכול, ושיש לפועל רשות לאכול דווקא בשעת

78 אף על פי שבספר המצוות הנ"ל אחז הרמב"ם במקצת לשון הבבלי וכתב "קאלוא חרמש לרבות כל בעל חרמש ובשעת חרמש" – כלשון הבבלי "אמ' שמואל אמ' קרא חרמש לרבות כל בעלי חרמש והוא מיבעי ליה בשעת חרמש אכול שלא בשעת חרמש לא תאכל" (בבא מציעא פז ע"ב, כ"י המבורג 165) – הרי אחז כלשון הבבלי, אבל פירש שלא כבבלי.

הקציר (ושני הפירושים הללו משתקפים בירושלמי ובבבלי); ואחת שלילית – בשעה שאתה מניף אסור לך לאכול.⁷⁹

הרמב"ם בחר בפירוש האחרון מתוך שהוא התאים לפירושו שמקדמת דנה במשנה: בשעת גמר מלאכה, ולא בשעת מלאכה, מלאכת הפועל. אולם לימים נתפרדה החבילה של המשנה והספרי כמתכוונים לדבר אחד בעיני הרמב"ם, וכבר פירש את המשנה בגמר מלאכת הפרי, כפירוש רש"י. אמנם הרמב"ם נשאר בפירושו הראשון לספרי, אולם ללא החיזוק מן המשנה מוטב שלא להזכיר במפורש את המילים "שלא יאכל בשעת חרמש", שהוא הפך לשון הבבלי ממש, ובא ומחק את המילים הללו.

ונראה שמתחילה כך פירש הרמב"ם את לשון הבבלי "בשעת חרמש אכול": בשעה שאתה פועל העוסק בקציר יש לך זכות לאכול, אך כמובן תאכל רק לאחר סיום עבודתך. ועוד עשוי הוא להתמיד בפירוש זה בלשון הבבלי. אולם רש"י פירש "בשעת חרמש שהוא גמר מלאכה". כל מי שיעיין בפירוש רש"י לסוגיה יקשור "שעת חרמש" עם "שעת גמר מלאכה" שבמשנה, שהיתה מתחילה עיקר הסמך של הרמב"ם להתיר אכילה רק בגמר העבודה. ברצותו כעת לנתק את הדין הזה מן המשנה, שמא גם מסיבה זו מוטב היה לו למחוק "שלא יאכל בשעת חרמש".

אם נסתכל בכלל השינויים שהטיל הרמב"ם בהלכה זו של אכילה כשעובד במחובר נבחין בדבר מעניין: המעבר לשיטת רש"י איננה כרוך בביטול עיקרי השיטה הראשונה של הרמב"ם, ושתי השיטות משמשות כאן זו על יד זו; האיסור מדאורייתא לאכול במחובר בשעת עבודה שריר וקיים. על יד שיטת רש"י נוספה הדעה הפרשנית החדשה ש"מלאכה" שבמשנה איננה מלאכת הפועל, אלא מלאכת הפרי; והביטוי ההלכתי של שיטה זו הוא שאין לפועל רשות לאכול ממחובר אלא כשעיסוקו באותו שדה היה גמר מלאכה, כלומר, בצירה וקצירה – ובלשון רש"י: "כשתולשין אותו". וכפי שכתב רש"י בפירוש התורה (לדברים כג, כה): "אבל אם שכרו לעדור ולקשקש, אינו אוכל".⁸⁰

מה דינו של פועל שאכל כשאינו עובדו בבצירה וקצירה, אלא בעידור וקשקוש? לפי דברי הרמב"ם במהדורא רביעאה אף הוא עובר בלאו של "וחרמש לא תניף". כלומר, הלאו הזה כולל כעת את שתי השיטות! הדבר בולט בסגנון של הרמב"ם במילת "או" שהוסיף לחבר בין שתיהן: "המבטל ממלאכתו ואוכל או שאכל שלא בשעת גמר מלאכה". ופירושו כעת: המבטל ממלאכתו ואוכל, דהיינו, שאכל בשעת העבודה (היא מהות הלאו לפי מהדורא קמא), או שאכל שלא בשעת גמר מלאכה, דהיינו בגין עבודה שאינה בצירה וקצירה, שעת מלאכת הפרי (הוא האיסור של המשנה לפי פירוש

79 וראו לעיל, הע' 59.

80 וראו בבה מציעא פט ע"ב. וברש"י למשנתנו: "בשעה שאינה גמר מלאכה, כגון המנכש בבצלים" (ראו להלן).

רש"י.⁸¹ המיזוג הנפלא של שיטת רמב"ם המקורית עם שיטת רש"י בפרשנות המשנה הוליד את הלאו הכפול הזה,⁸² וכל אחד משני הדברים ייחשב עבירה על "וחרמש לא תניף".

מהדורה רביעית של הלכת פועל העושה במלאכה בשדה, שהוזכר בה לאו כפול, הופצה בעיקר במזרח, ולא הגיעה לראשונים שהשגותיהם על הרמב"ם ידועות לנו, והאיסור לאכול בשעת עבודה, שלמד הרמב"ם מן הכתוב "לא תניף", שהוא הפירוש היחיד של הלאו במהדורה תליתא, התמיה את הראשונים. הראב"ד כתב "דברים הללו אין להם שורש";⁸³ והרמב"ן הפטיר: "והוצרכתי לפרש כל זה מפני שראיתי לה"ר משה הספרדי ז"ל שאמר... וכמדומה לי שטעה בפי' ברייתא זו שבספרי".⁸⁴ לפי החכמים הללו אין בתורה איסור על הפועל אלא לקצור לאכילתו במגל, והאכילה שהותרה בתורה היא רק אכילה בידים, ברם בשעת עבודה דווקא.⁸⁵ כאמור, בפני החכמים הללו עמדה המהדורה השלישית.⁸⁶ הפירוש הנוסף של לאו דחרמש שכתב הרמב"ם במהדורתו הרביעית, "או שאכל שלא בשעת גמר מלאכה", לא

81 ראו להלן, הע' 88.

82 "תרתי קאמר" (ר"ח העליר, עמ' פה הע' 4).

83 "א"א [=אמר אברהם] דברים הללו אין להם שורש, ובספרי דרשו וקטפת מלילות בידך שלא יהא קוצר במגל ואוכל; וחרמש לא תניף בשעה שאתה מניף חרמש על קמת בעה"ב, ולא מפני ביטול מלאכה אלא שלא יעשה אכילתו קבע כעין מלאכתו".

84 ובתוך דבריו מובאה שלמה כמהדורה תליתא: "והוצרכתי לפרש כל זה מפני שראיתי לה"ר משה הספרדי ז"ל שאמר 'העושה במחבר אינו אוכל אלא כשיגמור עבודתו והמבטל ממלאכתו ואוכל בשעת מלאכה הרי זה עובר בל"ת שנאמר וחרמש לא תניף מפי השמועה למדו שכל זמן שהוא עוסק בקצירה לא יניף חרמש לאכילתו', וכמדומה לי שטעה בפי' ברייתא זו שבספרי, אלא קרא למאי דכתבינן אתא ואכילת פועל במחבר כאכילתו בתלוש אוכל בשעה שהוא עושה, ודומיא דבהמה דאוכלת בשעת מעשה דקרא כתיב לא תחסום שור בדישו".

85 בספרי: "וקטפת מלילות בידך" – שלא תהא קוצר במגל. 'וחרמש לא תניף' – בשעה שאתה מניף חרמש על קמת בעל הבית". בחידושי הרמב"ן לבבא מציעא פו ע"ב: "ומדלא כתב רחמנא ולא תקצור בחרמש משמע ליה וחרמש שאתה קוצר בו לא תניף לצורך עצמך על קמת רעך".

86 וכן בבית יוסף חושן משפט סי' שלו: "וכתב עוד הרמב"ם בפרק הנזכר (ה"ג) המבטל ממלאכתו ואוכל בשעת מלאכה הרי זה עובר בלא תעשה שנאמר (דברים כג כו) וחרמש לא תניף וכו' מפי השמועה למדו שכל זמן שהוא עוסק בקצירה לא יניף חרמש לאכילתו וכן כל כיוצא בזה עכ"ל" – המהדורה השלישית; ולא הביא מהדורה רביעית מ"ספר מוגה", כפי שהיה מנהגו בכסף משנה בהרבה מקומות לציין נוסח "ספר מוגה". ר"י קארו היה אף יזום פעולת ההגהה בדפוס ונציה של"ד הנ"ל (הע' 69) כמו שכתוב מעבר לשער: "והיה לנו לעינים איש אשר רוח דעת ויראת ה' היא אוצרו, בר אוריין ובר אבהן, הקצין כמה"ר מנחם עזריה מפאנו, פקיד מהגאון המופלא מהר"י קארו נר"ו ובית דינו שהשליטו על החבור הלז לסדר אופן הדפסתו" וכו'. דפוס זה שיקף את גירסת הספרים המוגהים, אולם כאמור, זיכרה של המהדורה הרביעית בנידון לא בא בבית יוסף.

היה לפנייהם.⁸⁷ בוודאי אילו ראו כן היו מקשים יותר, שהרי לשיטתם איסור הלאו שמן התורה אינו חל אלא על מי שקוצר בחרמש ומגל לשם אכילתו שלו, ואילו העודר והמקשקש שאכלו בידיהם שלא בשעת גמר מלאכה, לא עברו על לאו של "לא תניף חרמש" אלא על לאו של "לא תגזול" בלבד, שאכלו מפירותיו של בעל הבית שלא בזמן היתר.⁸⁸ הסגנונות השונים המשמשים בהלכות הללו היום נובעים מזמנים שונים. הרכבת המינוח האחרון על הראשון יוצרת פסיפס של מינוח, אשר רק בידיעת ההבחנה בין המוקדם למאוחר ניתן לנווט בו ולהבינו על דעת המחבר. אין תימה שהמתאמצים לבאר את הדברים במרחב חד-ממדי ובפשטות נתקלו בקשיים ונגררו לאילוצים.⁸⁹

סיכום

במהלך הראשון ראינו שהרמב"ם העביר לשון "מלאכה" ללשון "עבודה" בהלכה שאסור לפועל העובד בתלוש לאכול בזמן שהוא עובד. אחר כך החליף הלכה זו בדין שפועל זה רשאי לאכול רק בדבר שלא נגמרה מלאכתו למעשה ולחלה. המהלך השני עוסק במחובר. במהדורה השלישית הפך הרמב"ם "מלאכה" ל"עבודה", והוסיף איזכור הלכתי של דין גמר מלאכה במחובר: "כגון בוצר וקוצר".

87 וכן במאירי (בית הבחירה לבבא מציעא, עמ' 339): "גדולי המחברים כתבו שהמתבטל כדי לאכול עובר בלאו של וחרמש לא תניף וכן פועל שהולך בידו או שנתן לאחרים עובר על לאו ואל כליך לא תתן".

88 ראו פירושי לפרק השוכר את הפועלים (בהכנה), הסוגיה השביעית. בשלחן ערוך (חושן משפט, סי' שלו סעיף יח) הביא מהר"י קארו את הדין של הרמב"ם בלשון כללי: "האוכל בשעה שאין לו לאכול"; ובספר מאירת עיניים שם (אות לח) אכן פירש משום לא תגזול, וכן נדחק בדברי הרמב"ם לומר שאין הרמב"ם גוזר לאו זה מ"חרמש לא תניף". בטור (לעיל, הע' 59): "כתב הרמב"ם המבטל מלאכתו ואוכל בשעת מלאכה או שאכל שלא בשעת גמר מלאכה הרי זה עובר בלא תעשה" (המהדורה הרביעית); ובבית יוסף: "ויש לתמוה על רבינו שכתב כאן דברי הרמב"ם בלא מחלוקת ולעיל בסי' זה חלק עליו וכתב ואיני יודע למה לא יאכל בעוד שמתעסק בבצירה וקצירה" (לעיל, הע' 69). בוודאי פירש הטור "שלא בשעת גמר מלאכה" שרוצה לומר שלא בשעת קצירה (כפי שאכן יש לפרש בדברי הרמב"ם עצמו לדעת), כשיטת רש"י, ואין כאן אפוא מה שיש לחלוק עליו. וראו מה שכתב רי"פ פערלע (ספר המצוות לרס"ג, ב, ירושלים תשל"ג, עמ' 649) על שיטת בעל מאירת עיניים; וכתב: "ולכן ס"ל להטור דשלא בשעת גמר מלאכה שכתב הרמב"ם כאן מילתא אחרייתא היא לגמרי וכוונתו לדבר שאינו גמר מלאכה כגון עודר בגפנים ומנכש בבצלים".

89 עיינו יד פשוטה (ספר משפטים, עם פירוש יד פשוטה, מאת נ"א רבינוביץ, ירושלים תשס"ג), ראש הפרק (עמ' רס), שביקש ליישב את הלשונות הנ"ל, וכן "מלאכה/עבודה", ללא הודקקות לנוסח הראשון בדברי הרמב"ם. לסגנונו של הרמב"ם, "והוא שיהיו מעשיהן גמירת מלאכה", השווה רש"י לבבא מציעא פט ע"א, ד"ה בשעת גמר: "בשעת גמר מלאכה, זו היא שעת גמרו... שבשעת גמר מלאכה, ועכשיו הוא גומר מלאכתו", ומה שכתבתי בפירושי הנ"ל (לעיל, הע' 49).

על הגדרת הלאו שבמהדורה תליתאה – "המבטל מלאכתו ואוכל" – דיבור התואם את תפיסתו שמעולם, הוסיף הרמב"ם במהדורה רביעאה "או שאכל שלא בשעת גמר מלאכה", דיבור התואם את שיטת רש"י, וכעת הוא לאו כפול. זהו המהלך השלישי. במהלך הרביעי מחק הרמב"ם "שלא יאכל בשעת חרמש", וסגנון זה התאים לפירושו הקודם במשנה. עם קבלת פירוש חדש העדיף לנטוש את הנוסח הזה ולמוחקו. בהרצאתי הראשונה (ראו לעיל, הערת כוכב) עסקתי בדוגמה מפרק זה של הלכות שכירות שבה חזר הרמב"ם מפירושו הראשון הנראה כפירוש נכון יותר על פי לשון הגמרא, ואימץ פירוש קשה יותר, שהוא כפירוש רש"י, ובאו הראשונים והקשו על רש"י והרמב"ם בחדא מחתא. במצב זה, הטיעון שחזר בו הרמב"ם מתוך מה שראה בפירוש רש"י עשוי להיות חזק יותר, שאם לא כן קשה להסביר כיצד הגיע לשיטה הנחשבת תמונה ויוצאת דופן בעיני הראשונים. ואילו בנידון שלנו כאן התקרבותו של הרמב"ם לדעה הנקוטה בפירוש רש"י שיפרה את שיטתו. האם ניתן היה בידי הרמב"ם להגיע לפירושו החדש בכוחות עצמו, ללא הזדקקות לפירוש רש"י? ברור שלא ניתן לשלול אפשרות זו.

מבחינה סגנונית הצרף גמ"ר, כשם עצם או כפועל, עם "מלאכה", מורה כרגיל על מלאכת הפרי, מלאכת הכלי, או קבלנות של משימה מוגדרת, ולא על עבודת האדם.⁹⁰ אמנם המשפט "עד שלא נגמרה מלאכתו" בלשון משנתנו נראה כמוסב על "העושה", אולם השוואה לברייתא של "מה דייש מיוחד שלא נגמרה מלאכתו למעשר" (בבא מציעא פט ע"א) יכולה ללמד על משנתנו, שמדובר בה בגמר מלאכת הפרי בתלוש ובמחובר, על אף שלשונה קצר וסתום. וכך במיוחד לגבי ברייתא אחרת, שהרמב"ם כבר פסק למלאכת הפרי במהדורה קמא:

הלכות שכירות הנוסח הראשון	בבא מציעא פט, ע"א
המנכש בבצלים ובשומים והתולש קטנים מבין הגדולים וכיוצא בזה אינו אוכל מפני שאין מעשיהן גמר מלאכה	תניא אידך דיש, מה דיש מיוחד דבר שבשעת גמר מלאכה פועל אוכל בו, אף כל שהוא בשעת גמר מלאכה פועל אוכל בו. יצא המנכש בשומים ובבצלים, הואיל ואין גמר מלאכה אין פועל אוכל בהם.

⁹⁰ "כל המעמר למקום שהוא גמר מלאכה יש לו שכחה. ממנו ולגורן אין לו שכחה. מקום שאינו גמר מלאכה אין לו שכחה. ממנו ולגורן יש לו שכחה" (פאה פ"ה מ"ח); "אי זו היא גמר מלאכתה. משיסיקנה כדי לבשל עליה ביצה קלה שבביצים טרופה ונתונה בלפס" (שבת פ"ח מ"ה); וראו

"גמר מלאכה" בברייתא זו טעון דיון ארוך לגופו ולהשתלשלותו גם הוא, ואף בפרשנותו בין שיטות רש"י ורמב"ם, ואי"ה אדון בדבר במקום אחר.⁹¹ העיון המדוקדק בברייתא זו עשוי להביא לידי הכרה שההלכות הללו מדברות כשמעשיהן של הפועלים גמר מלאכה, הן בתלוש והן במחובר, וכפי שהרמב"ם הוסיף בכתיבה שבגליונות ובין השיטין בפרק זה של הלכות שכירות: "בין בתלוש בין במחובר", "ועדיין לא נגמרה מלאכתו", "והוא שיהיו מעשיהן גמירת מלאכה".⁹²

אכן, יש בכוח מה שציינו כאן להסביר את חזרתו של הרמב"ם בהלכות אלו, המשקפות נטישת פירושו הראשון בלשון המשנה, מלאכת הפועל, ואת ההרכבה של שיטה חדשה בהלכותיו, מלאכת הכלי, גם ללא הודקקות לפירוש רש"י. אולם עדיין אין בכך הסבר מדוע דבק בשיטתו הראשונה במשך כל השנים, בפירוש המשנה, בספר המצוות, ובמהדורה הראשונה של משנה תורה, ורק במהדורה השנייה הרכיב שיטה חדשה מרחיקת לכת הדומה לשיטת רש"י, שחייבה אותו לערוך סידרה ממושכת של תיקונים ואילוצי סגנון הגורמים לא מעט מוכה למי שיבוא לפרש את הדברים. אין חזרה זו מסוג רוב חזרותיו הידועות של הרמב"ם, השייכות יותר לדרכי פסק ההלכה.

כאמור לעיל, לא ניתן כיום להוכיח שהרמב"ם עיין בפירושי רש"י – אולם גם לא יוכל איש לסתור אפשרות זו. המוסכמה שלא נצנץ פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם אינה מבוססת דיה. הראיה מן השתיקה אינה תופסת, שהרי לא הירבה הרמב"ם באיזכור שמות חכמים כלל, ולא נודע לנו מכל ספריו על חכם צרפתי כלשהו שהוזכר בשמו, ובכלל סבר שדעת תורה נמצאת בארצות דוברי ערבית.⁹³ ואף על פי כן הוזכרו

מה שכתבתי בתלמוד ערוך, השוכר את האומנין, הפירושים, ירושלים תשנ"א, עמ' 89. ועיינו לעיל, הע' 63.

91 ראו לעיל, הע' 48.

92 קרוב לוודאי שהוספות אלה, שנכתבו בגיליון ובין השיטין, באו לאחר זמן, והן משקפות את חזרתו העקרונית של הרמב"ם בלשון המשנה לפרש "מלאכה" על מלאכת הפרי, על כל השלכותיה המעשיות, כפי שראינו, ובהתאם לחזרה זו ניסח כאן באופן בולט על מלאכת הפרי. ושלא כדעת החוקרים, שלא עמדו על החזרה בפירוש לשון המשנה, וזיקת לשון ההוספות אליה; ראו למשל שמחה אסף: "אחר זמן הכניס במקום זה שתי הוספות, שיש בהן משום הרחבה והגבלה" – ש' אסף, "סקירה על ספרו של אטלס", קריית ספר, יח (תרצ"ט), עמ' עמ' 153 הע' 12.

93 באיגרתו המפורסמת לר' פנחס הדיין נאליץ הרמב"ם לגלות דברים שאמר בעל פה לקבוצת מקורביו, וזה לשונו: "אלו בני פרנצא, גם כל היהודים שבערי הערלים, אפלו חכם גדול שבהן אינו בקי בדינין, לפי שאינן רגילין בהן, שאין הערלים מניחין אותן לדון כמו הישמעאלים, וכשיבוא להן דין יאריכו בו יותר מדי, ולא ידעו אותו עד שיחפשוהו בתלמוד הרבה, כמו שאנו עשויין בדין מדיני הקרבנות היום, לפי שאין אנו עוסקין בהן, ובאותו הזמן שהיו עוסקין בהן, הכל היו בקיעין בהן, ואינן צריכין לשאול ולא לחפש כמו אלו השוכנים בין הישמעאלים בפסקי הדין, שכבר הורגלו בהן אפלו התלמידים" – שילת (לעיל, הע' 1), עמ' תמו-תמו. דומה שמפנה בהתייחסויות אלה חל בהגיע שאלות חכמי פרוכנס בידי רבנו יהונתן מלוניל. מקודם כבר נחל

מנהגי צרפת במשנה תורה⁹⁴ ובתשובות הרמב"ם⁹⁵ ובאגרותיו,⁹⁶ וכאמור, בהקדמת משנה תורה הוזכרו: "כל אלו הגאונים שעמדו בארץ ישראל ובארץ שנער ובספרד ובצרפת". ורש"י הוא הצרפתי בה"א הידיעה.⁹⁷

מוטב אפוא לפי שעה להשאיר את האפשרויות ללא הכרעה, ולהסתפק בתיעוד ההתקדמות שחלה בין שיטת הרמב"ם לשיטת רש"י, הן בדוגמה זו, הן בדוגמאות אחרות. די לנו בכך, ואשר לשאלה הספרותית, ימים יגידו. אולם, אשר לתולדות ההלכה, תיעודה של מערכת שינויים בידי הרמב"ם לאורך ארבע מהדורות, שהוחלפה בהן שיטתו הראשונה בשיטה הדומה או זהה לשיטת רש"י, היא עובדה מוגמרת, ובוודאי היא בעלת החשיבות העליונה בכל מה שנוגע לתולדות ההלכה.

על מפגש מרתק זה על דפי משנה תורה בין שיטות רש"י ורמב"ם קורא אני מקרא כתוב: "חסד וְאֶמֶת נִפְגְּשוּ, צֶדֶק וְשָׁלוֹם נִשְׁקָו" (תהלים פה, יא).

הרמב"ם אכזבה מחכמי ישיבת בגדאד, וכתב דברים אלו: "הגיענו מבגדאד בכלל שאר כתבים גליון הועד עליו בזה הלשון: 'הגהות שהשיג בהן ראש הישיבה ר' שמואל ש"צ, לפי טענתו, על ענינים מהחבור בהלכות שבת', ועיינו בהן, ולא מצאנו בהן פירכא לדברינו" (שם, עמ' רפה [תרגום]); ואילו לחכמי לונדון כתב: "אל תקטינו עצמכם אם אין אתם כרבותי הן אתם חבירי אלופי ומיודעי, וכל שהקשיתם ראוי להקשותו. גם ראשי הישיבות שבבבל ז"ל תפסו על פיסקא זו כשהגיע אליהם החבור עם דברים קלים שחלילה שיסתפקו לכם, אבל כל השאלות אלו שלכם לא ירדו לעמקן" (שו"ת הרמב"ם, סי' ש, עמ' 558); "כי בעת שהגיעו אלי כתבין וידעתי שהגיעו דברי למי שידע ענייניהם ויבין מצפניהם" (איגרת לרבינו יהונתן, בלאו, ג, עמ' 56, עיינו שם כולה).
94 "ושמענו שבצרפת בועלים על דם טוהר כדין הגמרא עד היום אחר ספירה וטבילה מטומאת יולדת בזוב ודבר זה תלוי במנהג" (הל' איסורי ביאה פי"א ה"ז); "יש מקומות שאם נמצאו סרכות מדולדלות מן הריאה אע"פ שאינן דבוקות לא לדופן ולא למקום אחר אוסרין אותה, ודבר זה הפסד גדול הוא ואיבוד ממון לישראל, ומעולם לא נהגו זה לא בצרפת ולא בספרד ולא נשמע זה במערב, ואין ראוי לנהוג במנהג זה, אלא נופחין אותה בלבד. אם נמצאת שלימה מן הנקב הרי זו מותרת" (הל' שחיטה פי"א ה"ט).

95 "וזה מנהגינו המפורסם בכל ארצותנו ובכל ארצות צרפת והוא דין התלמוד ועליו מצינו בני ארץ ישראל כולם בעת שהיינו ביניהם" (סי' שכ, עמ' 588).

96 "והלא אין הדבר אלא מנהג שנער ובמערב בלבד, אבל בכל ערי רומי וצרפת וכל בני פרובינציאה אנשי עריכם מעולם לא נהגו במנהג זה" (איגרת אל ר' פינחס הדיין, שילת [לעיל, הע' 1], עמ' תלז).

97 עיינו לעיל ובהערה 23, ועוד. בספר הנר לר"ז אגמאתי מובא כרגיל לפי הציון: רש"צ = ר' שלמה צרפתי (כגון לבבא מציעא, 122 ע"א).

פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם

נספח א': סגנון נוסח "לאו" בין פרטי המצוות בפתיחת ספר משפטים
(ראו לעיל, הע' 75)

שלא יאכל השכיר מן המחובר	שלא יאכל השכיר מן המחובר	שלא יאכל השכיר מן המחובר בשעת מלאכה
רומא, קונטנזה 2861	אוקספורד, בודלי Can. Or. 78	קמברידג', האוניברסיטה Dd.13.1
קמברידג', האוניברסיטה Add. 1564	אסקוריאל G III 2	ירושלים, בית הספרים Heb. 4 ⁰ 1193
לונדון, הספריה הבריטית, Or. 10037-10038	ששון 417	לונדון, הספריה הבריטית Harley 5719
ניו יורק, ביהמ"ד Rab 350		וינה הספריה הלאומית האוסטרית Hebr. 1
נירנברג, הכנסיה הפרוטסטנטית, fen V. 58		ויניציאה, הקהילה 87
ששון 1043		וטיקן 173
לונדון, הספריה הבריטית Harley 5698-5699		
בודפשט, קויפמן A78		

נספח ב': עדי הנוסח להלכות שכירות, פי"ב – פרטים ביבליוגרפיים

עיר וספריה	סיגנטורה	סיגנטורה נוספת	קבוצה, כתיבה, תאריך
קמברידג', האוניברסיטה	Add. 1564	SCR 254	קבוצה 1 אשכנזית ה' ב' (1242)
בודפשט אוסף קויפמן	A77	Magyar tudomanyos akademia, 77	קבוצה 1 אשכנזית נ"ה-נ"ו (1295-1296) קולוניא
סינסינטי היברו יוניון קולג'	673	Cin 673	קבוצה 1 ספרדית י"ג-י"ד
ניו יורק ביהמ"ד	Rab. 350		קבוצה 1 אשכנזית מאה יג-י"ד

שם יהודה פרידמן

עיר וספריה	סיגנטורה	סיגנטורה נוספת	קבוצה, כתיבה, תאריך
בודפשט אוסף קויפמן	A78	Magyar tudományos akademia, MS. Kaufmann A 78	קבוצה 1 אשכנזית ע"א (1311)
ירושלים בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי	Heb 4° 1193		קבוצה 1 ספרדית 1350–1350 [ספרד]
ששון 1043			קבוצה 1 אשכנזית מרובעת ובינונית קט"ז (1356–1355)
נירנברג ארכיון הכנסיה הפרוטסטנטית	Landeskirchliches Archiv Fen. V. 58 fol		קבוצה 1 אשכנזית קמ"ט (1389)
וינה הספריה הלאומית האוסטרית	1	Oesterreichische Nationalbibliothek Cod hebr. 1	קבוצה 1 אשכנזית מרובעת מאה י"ד
רומא קונטנזה	2861	Cas 126 (Cat. Sacerdote) Cas I.IV.9	קבוצה 1 ספרדית מאה י"ד
אוקספורד בודלי	Seld. Arch. B. 2	קטלוג נויבאואר 569	קבוצה 1 אשכנזית מאה י"ד
מונטיצ'לי ארכיון הכנסיה	2–1	Monticelli – Archivio Parrocchiale fr. 1–2	קבוצה 1 ספרדית מאה י"ד
פירנצה מרוציליאנה	C. 406		קבוצה 1 ספרדית מאה י"ד–ט"ו
מילנו אמברוזיאנה	E 85 Inf	Milan Bern 46	קבוצה 1 פרובנסלית קס"ו (1406)
פרמא פליטינה	2900	De Rossi 626	קבוצה 1 ספרדית קס"ח (1408)
סן פרנציסקו סוטרו	133		קבוצה 1 תימנית א'תשע"ו לשטרות (1465)
לונדון הספריה הבריטית	Harley 5698–5699	Cat. Margoliouth 486–487	קבוצה 1 ספרדית רהוטה רל"ב (1472)

פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם

עיר וספריה	סיגנטורה	סיגנטורה נוספת	קבוצה, כתיבה, תאריך
לונדון הספריה הבריטית	Harley 5719	Cat. Margoliouth 485	קבוצה 1 ספרדית רמ"ט (1488)
ניו יורק, ביהמ"ד	Rab. 340	EMC 351b	קבוצה 1 תימנית א'תת"א לשטרות (1490) בית אלגרבי
ניו יורק ביהמ"ד	Rab. 344.3		קבוצה 1 תימנית מאה ט"ו
לונדון הספריה הבריטית	Or. 10037– 10038	Gaster 173 Gaster 174	קבוצה 1 ספרדית מאה ט"ו
קמברידג' האוניברסיטה	CUL Dd. 13.1	(רייף, עמ' 160) ⁹⁸ SCR 252	קבוצה 1 אשכנזית מאה ט"ו
ניו יורק ביהמ"ד	Rab. 345	EMC 398	קבוצה 1 תימנית א'תתל"ה לשטרות (1524)
רמת-גן אוניברסיטת בר-אילן	1006	Moussaief 191	קבוצה 1 פרסית ש"ן (1590) בוכארא
דפוס רומי [ר"מ] אסקוריאל	G III 2	Biblioteca de San Lorenzo de El Escorial G III 2	קבוצה 1 מזרחית מאה י"ג
סן פרנציסקו ספריית סוטרו	132.1	California State Library, Sutro Branch MS 132	קבוצה 1 תימנית א' תרצ"ד לשטרות (1382)
אוקספורד בודלי	Can. Or. 78	קטלוג נויבאואר 568 בית-אריה, השלמות, עמ' 85	קבוצה 2 ספרדית תתרמ"ה (1284) הועתק בעיר Soria בספרד(?) (השלמות הנ"ל)
וטיקן	173	Biblioteca Apostolipca ebr. 173	קבוצה 2 ספרדית ט"ו (1306)

שם א יהודה פרידמן

עיר וספריה	סיגנטורה	סיגנטורה נוספת	קבוצה, כתיבה, תאריך
סן פרנסיסקו ספריית סוטרו	132.1	California State Library, Sutro Branch MS 132	קבוצה 1 (2) תימנית א' תרצ"ד לשטרות (1382)
ששון	417	כתב היד נמכר במכירה פומבית לנסים גאון בשנת 1975	קבוצה 2 ספרדית מאה י"ד
פריס הספריה הלאומית	Heb. 350	Anciens fonds 154	קבוצה 2 ספרדית מאה י"ד
ויניציאה הקהילה	87	CI 87	קבוצה 2 איטלקית קס"ב (1402)
אוקספורד בודלי	Hunt. 454	קטלוג נויבאואר 612	קבוצה 2 מזרחית ארם צובה, 1467
ניו יורק ביהמ"ד	Rab 1618	ENA 1692	קבוצה 2 ספרדית מאה ט"ו
דפוס ונציה של"ד			קבוצה 2 בשינויים
דפוס וילנא תר"ס			קבוצה 2 בשינויים

נספח ג'

הלכות שכירות פי"ב, ה"א-ה"ג, סינופסיס עדי הנוסח
(פירוש מידע ביבליוגרפי - בנספח ב')

פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם

מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י קמברידג' 1564 Add
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י קויפמן A77
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדלה	בדבר	עשין	שין	הפעולין	סינטי-היברו יוניון קולג', 673
מלאכה	נגמר	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 350
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י קויפמן A78
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י רחשילס Heb 4
מלאכה	נגמר	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י שוורץ 1043
מלאכה	נגמר	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י גירנברג Fen V 58
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י יונה 1
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י רמא קונטרס 2861
מלאכה	נגמר	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י אוקספורד 569
מלאכה	נגמר	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י מונטיצ'לי
מלאכה	נגמר	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י פיראגור מרצ'אנה 406
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י מילן
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י פרמה 2900
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י סן פרנסיסקו 133
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י לונדון 487-486
מלאכה	נגמר	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י לונדון 485
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 340
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 344.3
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י לונדון DD 13.1 Or
מלאכה	נגמר	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י קמברידג' 345
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י רמת גן בר אילן
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	דפוס רומי
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י אסקריאל G 2 III
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י סן פרנסיסקו 132.1
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י אוקספורד 568
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י וטיקן 173
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י ששן 417
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י פריס 350
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י ונציה 87
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י אוקספורד 612
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 1618
מלאכה	נגמר	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	דפוס ונציה של"ד
מלאכה	נגמרה	לא	ועדין	הארץ	מן	שגדולו	בדבר	עשין	שין	הפעולין	דפוס וילנא תר"ס

שמא יהודה פרידמן

על	הרי	המלאכה	במזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י קמברידג', 1564 Add
על	הרי	מלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י קמפן A77
על	הרי	המלאכה	מזירת	קן	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	סינטי-היברו קינז, 673
על	הרי	המלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י ניו יורק ביהמ"ד 350
על	הרי	המלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י קופמן A78
על	הרי	מלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י ירושלים 4 Heb
על	הרי	מלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י ששן 1043
על	הרי	המלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י ינברג 58 Fen V
על	הרי	מלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י ינברג 1
על	הרי	מלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י רומא קונטרסה 2861
על	הרי	מלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י אוקספורד 569
על	הרי	מלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י מנטלצ'י
על	הרי	המלאכה	מזירת	קן	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י פרינצה מרצל'אנה 406
על	הרי	מלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י מילן
על	הרי	מלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י פטרס 2900
על	הרי	מלאכה	מזירת	קן	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י סן פרנסיסקו 133
על	הרי	המלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י לונדון 487-486
על	הרי	המלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י לונדון 485
על	הרי	המלאכה	מזירת	קן	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י ניו יורק ביהמ"ד 340
על	הרי	המלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י ניו יורק ביהמ"ד 344.3
על	הרי	מלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י לונדון 10037-10038 Or
על	הרי	מלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י קמברידג', 13.1 DD
על	הרי	המלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י ניו יורק ביהמ"ד 345
על	הרי	המלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י רומא ג' בר אלן
על	הרי	המלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י רומא ג' בר אלן
על	הרי	המלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י פטרס III G 2
על	הרי	המלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י אוקספורד 173
על	הרי	המלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י ירושלים 568
על	הרי	המלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י ששן 417
על	הרי	המלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י פריס 350
על	הרי	המלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י ונצה 87
על	הרי	המלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י אוקספורד 612
על	הרי	המלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י ניו יורק ביהמ"ד 1618
על	הרי	המלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	ב"י ניו יורק ביהמ"ד
על	הרי	המלאכה	מזירת	מעשה'	ויהי	במחזר	בין	בלחש	בין	דפוס וילנא ש"ס

פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם

ר"י קמברדז 1564 Add	בעל	הבית	מצוה	להניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י קופמן 77A	בעל	הבית	מצוה	להניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
סוסניט-היברו יוניו קולז', 673	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותן	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י נוי יורק ביהמ"ד 350	בעל	הבית	מצוה	להניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י קופמן 78A	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותן	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י רישלס Heb 4	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותן	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י ששן 1043	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותן	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י גרנברג Fen V 58	בעל	הבית	מצוה	להניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י גור 1	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י רמא קזנטה 2861	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י אקספורד 568	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י מונטעלי	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י פירעג מרועל'אנה 406	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י מילנ	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י פרמה 2900	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י סו פרעספו 133	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י לונדון 485	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י נוי יורק ביהמ"ד 340	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י נוי יורק ביהמ"ד 344.3	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י לונדון 10037-10038 Or	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י קמברדז DD 13.1	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י נוי יורק ביהמ"ד 345	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י רמז ג בראי	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
דפוס רומי	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י אסקריאל G 2 III	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י סו פרעספו 132.1	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י אקספורד 568	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י טייקן 173	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י ששן 417	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י פיס 350	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י נוי 87	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י אקספורד 612	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
ר"י נוי יורק ביהמ"ד 1618	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
דפוס גור ביהמ"ד	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב
דפוס וילא מר"ס	בעל	הבית	מצוה	שניח	אותם	לאכול	ממה	שרן	עושין	ב

שמא יהודה פרידמן

[illegible]

פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם

למדו	השמעוה	מפי						ר"י קמברידג' 1564 Add
למדו	השמעוה	מפי	בדרך	בדרך	מלילות	מלילות	מלילות	ר"י קויפמן 77A
למדו	השמעוה	מפי						סיסטי-היברו יוניון קולג', 673
למדו	השמעוה	מפי						ר"י ניו יורק ביהמ"ד 350
למדו	השמעוה	מפי						ר"י קויפמן 78A
למדו	השמעוה	מפי						ר"י ירושלים 4 Heb
למדו	השמעוה	מפי						ר"י ששן 1043
למדו	השמעוה	מפי						ר"י גרנברג 58 Fen V
למדו	השמעוה	מפי						ר"י ונה 1
למדו	השמעוה	מפי						ר"י רמא קזונטה 2861
למדו	השמעוה	מפי						ר"י אקספורד 569
למדו	השמעוה	מפי						ר"י מוניצייל
למדו	השמעוה	מפי						ר"י פירגור מרזאליאנה 406
למדו	השמעוה	מפי						ר"י מילנו
למדו	השמעוה	מפי						ר"י פרמה 2900
למדו	השמעוה	מפי						ר"י סו פרנסיסקו 133
למדו	השמעוה	מפי						ר"י לונדון 487-486
למדו	השמעוה	מפי						ר"י לונדון 485
למדו	השמעוה	מפי						ר"י ניו יורק ביהמ"ד 340
למדו	השמעוה	מפי						ר"י ניו יורק ביהמ"ד 344.3
למדו	השמעוה	מפי						ר"י לונדון 10037-10038 Or
למדו	השמעוה	מפי						ר"י לונדון 13.1 DD
למדו	השמעוה	מפי						ר"י ניו יורק ביהמ"ד 345
למדו	השמעוה	מפי						ר"י רמת גן בר אילן
למדו	השמעוה	מפי						דפוס רומי
למדו	השמעוה	מפי						ר"י אסקוראל 2 G III
למדו	השמעוה	מפי						ר"י סו פרנסיסקו 132.1
למדו	השמעוה	מפי						ר"י אקספורד 568
למדו	השמעוה	מפי						ר"י טיין 173
למדו	השמעוה	מפי						ר"י ששן 417
למדו	השמעוה	מפי						ר"י פריס 350
למדו	השמעוה	מפי						ר"י ונה 87
למדו	השמעוה	מפי						ר"י אקספורד 612
למדו	השמעוה	מפי						ר"י ניו יורק ביהמ"ד 1618
למדו	השמעוה	מפי						דפוס ונציה של"ד
למדו	השמעוה	מפי						דפוס וילנא חר"ס

שםא יהודה פרידמן

מי	שכר	לא	ואלו		בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י קמברידג Add 1564
מי	שכר	לא	ואילו		בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י קופמן A77
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	סויטסיט-היברו יוניון קולג', 673
מי	שכר	לא	ואילו		בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 350
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י קופמן A78
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י רחשלים Heb 4
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י לונדון 1043
מי	שכר	לא	ואילו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י גרונברג Fen V 58
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י ונה 1
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י רמא קונטורה 2861
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י אוקספורד 569
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י מונטצ'לי
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י פירצה מרז'אנא 406
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י מילנו
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י פרמה 2900
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י סן פרנסיסקו 133
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י לונדון 487-486
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י לונדון 485
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 340
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 344.3 Or
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י לונדון 10037-10038
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י קמברידג DD 13.1
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 345
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י רמת גן בר אילן
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י אסקוויאל G 2 III
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י סן פרנסיסקו 132.1
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י אוקספורד 568
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י טוקן 173
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י ששן 417
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י פריס 350
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י ונציה 87
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י אוקספורד 612
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 1618
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י דפוס ונציה של"ד
מי	שכר	לא	אלו	וי	בשכר	אלא	מדבר	הכתוב	שאין	כ"י דפוס וילנא תר"ס

פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם

אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	צ"י מקבוצת: Add 1564
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	צ"י קופמן A77
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	סוסו-ניס-היברו יוניון קופמן, 673
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	צ"י ניו וורק ביהמ"ד קופמן, 350
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	צ"י קופמן A78
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	צ"י רוזיליס Heb 4
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	לבא	ל	חתיר	צ"י ששון 1043
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	לבא	ל	חתיר	צ"י גינברג Fen V 58
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שצא	ל	חתיר	צ"י יונה 1
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	צ"י רומא קזנטמה 2861
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	לבא	ל	חתיר	צ"י אוקספורד 569
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	צ"י מונטצ'לי
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	קשבא ²	ל	חתיר	צ"י פריצנה מרצ'לאנה 406
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	צ"י טילמן 2900
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	צ"י סן פרנסקו 133
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	צ"י לונדון 487-486
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	צ"י לונדון 485
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	צ"י ניו וורק ביהמ"ד 340
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	צ"י ניו וורק ביהמ"ד 344.3
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	לבא	ל	חתיר	צ"י לונדון 10037-10038 Or
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	צ"י מקבוצת: DD 13.1
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	צ"י ניו וורק ביהמ"ד 345
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	צ"י רומא בראל
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	דפוס תת'
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	צ"י אסקוואל III G 2
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	צ"י סן פרנסקו 132.1
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	צ"י אוקספורד 568
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	לבא	ל	חתיר	צ"י ויטקן 173
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	צ"י ששון 417
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	צ"י פריס 350
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	צ"י ויטקן 87
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	צ"י אוקספורד 612
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	צ"י ניו וורק ביהמ"ד 1618
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	דפוס ונציה ביהמ"ד
אל"א	רעהו	בקמת	א	רעהו	בכנס	שבא	ל	חתיר	דפוס וילא ות"ת ³

שמה יהודה פרידמן

מה	תאכל	בעלים	ברשות	תבא	כ	אומר	הוא	כך	כ"י קמברידג Add 1564
מה	תאכל	בעלים	ברשות	תבא	כ	אומ' אומ'	הוא	כך	כ"י קופמן A77
מה	תאכל	בעלים	לרשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	סינטי-היברו יוניון קולג', 673
מה	תאכל	בעלים	לרש'	תבא	כ	אומר	הוא	כך	כ"י יורק ביהמ"ד 350
מה	תאכל	בעלים	ברשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י ירושלים Heb 4
מה	תאכל	בעלים	לרשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י ששן 1043
ומה	תאכל	בעלים	ברשות	תבא	כ	אומר	הוא	כך	כ"י גרנברג Fen V 58
מה	תאכל	בעלים	ברשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י ונה' 1
מה	תאכל	בעלים	לרשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י חמא קזנטרה 2861
מה	תאכל	בעלים	לרשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י אוקספורד 569
מה	תאכל	בעלים	לרשות	תבא	כ	אומ' <...>	הוא	כך	כ"י אוקספורד 569
מה	תאכל	בעלים	לרשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י מונטיצ'לי
מה	תאכל	בעלים	לרשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י פירצה מרז'אגה 406
מה	תאכל	בעלים	לרשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י מילג' 2900
מה	תאכל	בעלים	ברשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י ס' פרנסיסקו 133
מה	תאכל	בעלים	ברשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י ס' פרנסיסקו 133
מה	תאכל	בעלים	לרשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י לונדון 485
מה	תאכל	בעלים	ברשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י לונדון 485-486
מה	תאכל	בעלים	ברשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י לונדון 485
מה	תאכל	בעלים	ברשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 340
מה	תאכל	בעלים	ברשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 344.3
מה	תאכל	בעלים	ברשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י לונדון 10037-10038 Or
מה	תאכל	בעלים	לרשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י קמברידג DD 13.1
מה	תאכל	בעלים	ברשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 345
מה	תאכל	בעלים	ברשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י רמת גן בר אילן
מה	תאכל	בעלים	ברשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	דפוס רומ'
מה	תאכל	בעלים	לרשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י אסקריאל G 2 III
מה	תאכל	בעלים	ברשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י ס' פרנסיסקו 132.1
מה	תאכל	בעלים	ברשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י אוקספורד 568
מה	תאכל	בעלים	ברשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י טיין 173
מה	תאכל	בעלים	ברשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י ששן 417
מה	תאכל	בעלים	ברשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י פריס 350
מה	תאכל	בעלים	ברשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י וניה' 87
מה	תאכל	בעלים	ברשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י אוקספורד 612
מה	תאכל	בעלים	לרש'	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 1618
מה	תאכל	בעלים	לרשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	כ"י ניו יורק ביהמ"ד
מה	תאכל	בעלים	לרשות	תבא	כ	אומ'	הוא	כך	דפוס וילנא תר"ס

פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם

עד	איל	בלחש	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י קמריזג, Add 1564
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י קרופטן A77
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	סיסויט-היברו יונון קויזג, 673
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י זי יורק ביהמ"ד 350
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י קרופטן A78
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י ריזשילס Heb 4
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י שישן 1043
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י נירנגר Fen V 58
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י ונגר 1
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י רמא קונטרנה 2861
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י אקספוד 569
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י מוטיסעלי
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י פירצנה מרצל, אנה 406
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י מילז
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י פרמט 2900
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י סן פרנצסו 133
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י מלזן 487
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י לוזרז 485
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י זי יורק ביהמ"ד 340
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י זי יורק ביהמ"ד 344,3
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י לוזרז 10038 Or
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י קמריזג, DD 13.1
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י זי יורק ביהמ"ד 345
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י רמט גן רמל אילן
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	דפוס רמל
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י אסוקי, אל III G 2
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י סן פרנצסו 132.1
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י אקספוד 568
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י וטיקן 173
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י שישן 417
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י פריס 350
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י ונגר 87
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י אקספוד 612
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	י"י זי יורק ביהמ"ד 1618
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	דפוס נצימא ש"ח
עד	איל	שרעשה	במחבר	לעשה	בלחש	העשה	בן	דפוס ילזא ט"ח 0

שםא יהודה פרידמן

לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמר	עבודתו	גמור	שלא	כ"י קמברזיג 1564 Add
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	כ"י קויפמן A77
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמר	עבודתו	גמור	שלא	סינסיני-היברז יוניז קולז', 673
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	כ"י נז יורז ביהמ"ד 350
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמר	עבודתו	גמור	שלא	כ"י קויפמן A78
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמר	עבודתו	גמור	שלא	Heb 4 מ' יושלז
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמר	עבודתו	גמור	שלא	כ"י ששן 1043
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמר	עבודתו	גמור	שלא	Fen V 58 נירגב
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמר	עבודתו	גמור	שלא	כ"י ונה 1
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמר	עבודתו	גמור	שלא	כ"י רמה קזונגור 2861
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמר	עבודתו	גמור	שלא	כ"י אקספורד 569
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמר	עבודתו	גמור	שלא	כ"י מונטיגלי
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמר	עבודתו	גמור	שלא	כ"י פירגור מונזל'אנה 406
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	כ"י מילז
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	כ"י פרמה 2900
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	כ"י ס פרניסקו 133
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	כ"י לונדון 487-486
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	כ"י לונדון 485
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	כ"י נז יורז ביהמ"ד 340
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	כ"י נז יורז ביהמ"ד 344.3
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	Or 10037-10038
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	כ"י לונדון 13.1 DD
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	כ"י נז יורז ביהמ"ד 345
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	כ"י רמה גז בר אילן
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	דפס רמי
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	כ"י אסקוראל G 2 III
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	כ"י ס פרניסקו 132.1
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	כ"י אקספורד 568
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	כ"י וטיקן 173
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	כ"י ששן 417
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	כ"י פריס 350
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	כ"י נוצה 87
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	כ"י אקספורד 612
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	כ"י נז יורז ביהמ"ד 1618
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	כ"י נז יורז ביהמ"ד
לאכול	ל	אסור	עבודתו	משיגמור	עבודתו	גמור	שלא	דפס וילזא חר"ס

פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם

בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י קמברידג' 1564 Add
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י קויפמן 77A
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	סיטו-היברו יוניון קולג', 673
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	עד	אונל	אינו	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 350
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י קויפמן 78A
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י ירושלים 4 Heb
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י ששן 1043
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	Fen V 58
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י ונה 1
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י רמא קונטרה 2861
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י אוקספורד 569
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י מונטיצ'לי
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י פירצה מרצ'יאנה 406
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י מילנו
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י פרמה 2900
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י סן פרנסיסקו 133
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י לונדון 487-486
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י לונדון 485
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	עד	אונל	אינו	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 340
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 344.3
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י קמברידג' 10037-10038 Or
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י דודן ביהמ"ד 13.1 DD
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י רמת גן בר אילן 345
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י רמת גן בר אילן
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	דפוס רומי
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י אסקוריאל 2 G III
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י סן פרנסיסקו 132.1
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י אוקספורד 568
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י טיין 173
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י ששן 417
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	עד	אונל	אינו	כ"י פריס 350
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י וניה 87
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י אוקספורד 612
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 1618
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	דפוס וניה של"ד
בסל	ויתן	שיבאר	כמו	עבודתו	כשיגמור	אלא	אונל	אינו	דפוס וילנא תר"ס

שםא יהודה פרידמן

אול	אין	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י קמברידז 1564 Add
אול	אין	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינתנו	שמלאם	עד	כ"י קויפמן A77
אול	וואינו	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	סטינטי-היברו יוניון קולג', 673
אול	אין	וילאין	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	מנפץ?	שמלאים	עד	כ"י נו יורק ביהמ"ד 350
אול	אין	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י קויפמן A78
אול	וואינו	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י רחשניץ 4 Heb
אול	אין	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י ששן 1043
אול	וואין	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינתנו	שמלאם	עד	כ"י גורברג 58 Fen V
אול	אין	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י וינה 1
אול	וואינו	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י רמא קונטור 2861
אול	וואין	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י אוקספורד 569
אול	וואין	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י מונטיצ'לי
אול	קאיער?	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י פירגה מרולאנה 406
אול	אין	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י מילן
אול	וואינו	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י פרמה 2900
אול	אין	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י סן פרנסיסקו 133
אול	אין	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י לונדון 487-486
אול	וואינו	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י לונדון 485
אול	אין	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י נו יורק ביהמ"ד 340
אול	אין	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י נו יורק ביהמ"ד 344.3
אול	אין	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י לונדון 10037-10038 Or
אול	וואין	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י קמברידז 13.1 DD
אול	אין	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י רמת גן ביהמ"ד 345
אול	אין	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י רמת גן בר אילן
אול	וואינו	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	דפוס רומי
אול	וואינו	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י אסקריאלי G 2 III
אול	אין	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י סן פרנסיסקו 132.1
אול	אין	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י אוקספורד 568
אול	וואינו	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י טיין 173
אול	וואינו	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י ששן 417
אול	אין	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י פריס 350
אול	וואינו	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י גוצה 87
אול	אין	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י אוקספורד 612
אול	אין	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	כ"י נו יורק ביהמ"ד 1618
אול	וואינו	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	דפוס גוצה של"ד
אול	וואינו	וילאם	ויבאר	וחרור	למקום	הסל	וינפץ	שמלאם	עד	דפוס וילא תר"ס

פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם

מפני	אבל	הסל	שימלא	לאחר	אילא	כ"י קמברידג' 1564 Add
מפני	אבל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י קויפמן A77
מפני	אבל	הסל	שימלא	אחר	אלא	ספיטני-היברו יוניון קזיל', 673
מפני	אכל	הסל	שימלא	לאחר	אלא	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 350
מפני	אבל	הסל	שימלא	לאתר	אלא	כ"י קויפמן A78
מפני	אבל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י רחשלים 4 Heb
מפני	אבל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י ששון 1043
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י נירנברג 58 Fen V
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י וינה 1
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י רומא קונטרס 2861
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י אוקספורד 569
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י מונטיצ'לי
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י פירצה מרצ'ליאנה 406
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י מילן
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י פרמה 2900
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י סן פרנסיסקו 133
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י לונדון 487-486
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י לונדון 485
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 340
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 344.3 Or
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י לונדון 10037-10038 DD
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י קמברידג' 13.1 DD
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 345
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י רמת גן בר אילן
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	דפוס רומי
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י אסקוריאלי G 2 III
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י סן פרנסיסקו 132.1
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י אוקספורד 568
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י וטיקן 173
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י ששון 417
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י פריס 350
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י נוגיה 87
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י אוקספורד 612
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 1618
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	דפוס וינה ש"ל"ד
מפני	אכל	הסל	שימלא	אחר	אלא	דפוס וילנא תר"ס

שואה

()

את

שם א יהודה פרידמן

מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י קמברידג Add 1564
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השבת	כ"י קופמן A77
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	סיוסיוט-היברו יוניון קולג', 673
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י יוניון ביהמ"ד 350
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י קופמן A78
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י ירושלים Heb 4
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י ששן 1043
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י גרנגר Fen V 58
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השבת	כ"י ונה 1
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י רומא קזנטה 2861
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י אוקספורד 569
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י מונטיצ'לי
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י פירצה מרנז'אנה 406
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י מילנו
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י פרמה 2900
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י סן פרנסיסקו 133
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י לונדון 487-486
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י לונדון 485
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 340
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 344
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י לונדון 10037-10036 Or
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י קמברידג DD 13.1
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 345
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י רמת גן בר אילן
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	דפוס רומי
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י אסקוריאק G 2 III
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י סן פרנסיסקו 132.1
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י אוקספורד 568
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י טיין 173
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י ששן 417
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י פריס 350
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י ונה 87
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י אוקספורד 612
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	כ"י ניו יורק ביהמ"ד 1618
מאמן	בהלכתו	אנלין	הפעלים	שהיו	חכמים	אמר	לבעלים	אברה	השב	דפוס וילנא שיל"ס

פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם

ב	ל	ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזירתו	לאמן	כ"י מקבוצת Add 1564
		ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזירתו	לאמן	כ"י קופמן A77
		ושבו	מלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזירתו	לאמן	סנסניס-הרבני ויוני קוזל, 673
		וש	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזירתו	לאמן	כ"י זיו וזק ביהמ"ד 350
		ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזירתו	לאמן	כ"י קופמן A78
		ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הג	מן	ובחזירתו	לאמן	כ"י רושלים Heb 4
		וחשב	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	כ"י ששן 1043
		ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזירתו	לאמן	כ"י פירנבו Fen V 58
		ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזירתו	לאמן	כ"י ונה 1
		ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזירתו	לאמן	כ"י ומה קונטרסה 2861
		ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	כ"י אוסקופר 569
		ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	כ"י מוטסע'ל
		ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	כ"י פירנבה מחצלת אנה 406
		ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	כ"י פרמ 2900
		ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	כ"י פוסטנסקו 133
		ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	כ"י קלדון 487-486
		ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	כ"י קלדון 485
		ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	כ"י זיו וזק ביהמ"ד 340
		ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	כ"י קלדון 344.3
		ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	כ"י רוסלים Or 10037
		ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	כ"י קבוצת DD 13.1
		ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	כ"י זיו וזק ביהמ"ד 345
		ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	כ"י ומה בר אילן
		ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	דפוס ומה
		ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	כ"י אסקולאר III G 2
		ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	כ"י פוסטנסקו 132.1
ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	כ"י אוסקופר 568		
ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	כ"י טיקון 173		
ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	כ"י ששן 417		
ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	כ"י פוסטנסקו 350		
ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	כ"י ונה 87		
ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	כ"י אוסקופר 612		
ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	כ"י זיו וזק ביהמ"ד 1618		
ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	דפוס ונהגה ש"ח		
ושבו	ממלאכתו	יסטיל	שלא	כר	הגת	מן	ובחזרתו	לאמן	דפוס קלדון ש"ח		

שמא יהודה פרידמן

[illegible]

פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם

מלאכה	בשעת	ואוכל	ממלאכתו	המבטל	בטל'ן	ר"י קמברדני Add 1564
מלאכה	בשעת	ואוכל	ממלאכתו	המבטל	בטל'ם	ר"י קופמן A77
מלאכה	בשעת	ואוכל	מלאכתו	המבטל	בטל'ן	סיסוני-היברו יוניו קולג', 673
מלאכה	בשעת	ואוכל	ממלאכתו	המבטל	בטל'ם	ר"י ניו יורק ביהמ"ד קולג', 350
מלאכה	בשעת	ואוכל	ממלאכתו	המבטל	בטל'ם	ר"י קופמן A78
מלאכה	בשעת	ואוכל	ממלאכתו	המבטל	ובטל'ן	ר"י ירושל'ם Heb 4
מלאכה	בשעת	ואוכל	ממלאכתו	המבטל	ובטל'ן	ר"י ששון 1043
מלאכה	בשעת	ואוכל	ממלאכתו	המבטל	ובטל'ן	ר"י נירנברג Fen V 58
מלאכה	בשעת	ואוכל	ממלאכתו	המבטל	ובטל'ן	ר"י יונה 1
מלאכה	בשעת	ואוכל	ממלאכתו	המבטל	ובטל'ן	ר"י רמא קזונדה 2861
מלאכה	בשעת	ואוכל	ממלאכתו	המבטל	ובטל'ן	ר"י אוקספורד 569
מלאכה?	בשעת	ואוכל	ממלאכתו	המבטל	ובטל'ן?	ר"י מונטיצ'לי
מלאכה	בשעת	ואוכל	מלאכתו	המבטל	ובטל'ן	ר"י פראגה מוזלצ'אנה 406
מלאכה	בשעת	ואוכל	מלאכתו	המבטל	ובטל'ן	ר"י מילנו
מלאכה	בשעת	ואוכל	מלאכתו	המבטל	ובטל'ם	ר"י פרמה 2900
מלאכה	בשעת	ואוכל	מלאכתו	המבטל	ובטל'ן	ר"י סו פרנצסקו 133
מלאכה	בשעת	ואוכל	מלאכתו	המבטל	ובטל'ן	ר"י לונדון 487-486
מלאכה	בשעת	ואוכל	מלאכתו	המבטל	ובטל'ן	ר"י לונדון 485
מלאכה	בשעת	ואוכל	מלאכתו	המבטל	ובטל'ם	ר"י ניו יורק ביהמ"ד 340
מלאכה	בשעת	ואוכל	מלאכתו	המבטל	ובטל'ם	ר"י ניו יורק ביהמ"ד 344.3
מלאכה	בשעת	ואוכל	ממלאכתו	המבטל	ובטל'ן	ר"י לונדון Or 10037-10036
מלאכה	בשעת	ואוכל	ממלאכתו	המבטל	ובטל'ן	ר"י קמברדני DD 13.1
מלאכה	בשעת	ואוכל	מלאכתו	המבטל	ובטל'ם	ר"י ניו יורק ביהמ"ד 345
מלאכה	בשעת	ואוכל	מלאכתו	המבטל	ובטל'ן	ר"י רמת גן בר אילן
מלאכה	בשעת	ואוכל	מלאכתו	המבטל	ובטל'ן	דפוס רומי
מלאכה	בשעת	ואוכל	מלאכתו	המבטל	ובטל'ן	ר"י אסקוראל G 2 III
מלאכה	בשעת	ואוכל	מלאכתו	המבטל	ובטל'ן	ר"י סו פרנצסקו 132.1
מלאכה	בשעת	ואוכל	מלאכתו	המבטל	ובטל'ן	ר"י אוקספורד 568
מלאכה	בשעת	ואוכל	מלאכתו	המבטל	ובטל'ן	ר"י טוקין 173
מלאכה	בשעת	ואוכל	מלאכתו	המבטל	ובטל'ם	ר"י ששון 417
מלאכה	בשעת	ואוכל	מלאכתו	המבטל	ובטל'ם	ר"י פריס 350
מלאכה	בשעת	ואוכל	מלאכתו	המבטל	ובטל'ם	ר"י נוצה 87
מלאכה	בשעת	ואוכל	ממלאכתו	המבטל	ובטל'ם	ר"י אוקספורד 612
מלאכה	בשעת	ואוכל	ממלאכתו	המבטל	ובטל'ם	ר"י ניו יורק ביהמ"ד 1618
מלאכה	בשעת	ואוכל	ממלאכתו	המבטל	ובטל'ן	דפוס נוצה ש"י
מלאכה	בשעת	ואוכל	ממלאכתו	המבטל	ובטל'ן	דפוס וילנא ר"ס

שמא יהודה פרידמן

[illegible]

פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם

[illegible]

שםא יהודה פרידמן

ק"י קמברדג 1564 Add	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י קופמן A77	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
סינטיס-היברו יוניון קולג', 673	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י ניו יורק ביהמ"ד 350	ינף	חרמש	לאכילת	וכל	כל	כיוצא	בה.
כ"י קופמן A78	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י רחשלים 4 Heb	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י ששן 1043	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י נירברג 58 Fen V	ינף	חרמ'	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י ונה 1	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י רמא קזנטרה 2861	ינף	חרמש	לאכילת	וכל	כל	כיוצא	בה.
כ"י אקספורד 569	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י מונטיגלי	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י פירצה מרז'אגה 406	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י מילנ	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י ספרמה 2900	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י ספרנסיקו 133	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י לונדון 487-486	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י לונדון 485	ינף	חרמש	לאכילת	וכל	כל	כיוצא	בה.
כ"י ניו יורק ביהמ"ד 340	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בו
כ"י ניו יורק ביהמ"ד 344.3	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בו
כ"י לונדון 10037-10038 Or	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י קמברידג 13.1 DD	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י ניו יורק ביהמ"ד 345	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י רמת גן בר אילן	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
דפוס רומ'	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י אסקוראל 2 G III	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י ספרנסיקו 132.1	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י אקספורד 568	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י טיין 173	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י ששן 417	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י פריס 350	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י ונה 87	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י אקספורד 612	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
כ"י ניו יורק ביהמ"ד 1618	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
דפוס ונצה של"ד	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.
דפוס וילנא תר"ס	ינף	חרמש	לאכילת	וכן	כל	כיוצא	בה.